

Η ΤΑΦΗ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΣΚΗΝΩΜΑΤΩΝ
ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΕΞΟΔΙΟΥ ΤΑΞΕΩΣ

Τρύφωνος Τσομπάνη
Αναπληρωτού Καθηγητού Α.Π.Θ.

Η ΤΑΦΗ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΣΚΗΝΩΜΑΤΩΝ
ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΕΞΟΔΙΟΥ ΤΑΞΕΩΣ

Θεσσαλονίκη 2022

*Αφιερώνεται
στη μνήμη όλων των σεβαστών
και αγαπημένων μου,
που αναπαύονται στην αγκαλιά του Θεού*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντί προλόγου	9
Εισαγωγή	11
A. Ιστορική αναδρομή	15
Αγιολογικές μαρτυρίες	22
Ταφή αρχιερέων και ιερέων	29
B. Εικαστικοί μάρτυρες περί της ταφής	33
Επίλογος	133

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ του θανάτου πάντα απασχολούσε τον άνθρωπο, σε όλες τις εποχές, σε όλες τις κοινωνίες και σε όλες τις θρησκείες. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, ως εκκλησία που θεμελιώθηκε πάνω στη σταυρική θυσία του Χριστού, αλλά κυρίως στην Ανάστασή Του, αναμφίβολα έδειξε ανάλογο ενδιαφέρον για την τελευταία του ανθρώπου. Παραλαμβάνοντας βέβαια παλαιές νεκρώσιμες και ταφικές παραδόσεις, νοηματοδότησε με τον δικό της θεολογικό και γόνιμο τρόπο την όλη φιλοσοφία και θεολογία του μυστηρίου των ιερών κεκοιμημένων χριστιανών, που ο θάνατος γι' αυτούς δεν είναι πλέον ένα τέλος, αλλά μία νέα αρχή, σε μία αιώνια πραγματικότητα, ενώ παράλληλα αποτελεί και ένα φτάσιμο, στα έσχατα της Βασιλείας του Θεού, ως μέλος Του και ως συγκληρονόμος της Βασιλείας Του.

Η όλη αυτή νέα οπτική του γεγονότος του θανάτου διαμόρφωσε, θα λέγαμε, και την όλη αντιμετώπιση του θέματος, με τα ίδια ίσως στοιχεία της αρχαιότερης παράδοσης, που όμως η θεολογική-συμβολική επένδυση των τελουμένων και των τυπικών διατάξεων της τελετουργίας δίνουν μία αναστάσιμη προοπτική σε ένα γεγονός, που για τον κάθε άνθρωπο φαντάζει ίσως ως μια τραγική κατάληξη της χοϊκότητας και της υλικότητας του σώματός του. Αλλά η τιμή στην ύλη δεν σταματά στο χρώμα,

που ο Θεός χρησιμοποίησε ως ύλη που της έδωσε μορφή και εικόνα.

Τα μοναχικά και λειτουργικά τυπικά διαμορφώθηκαν με βάση αυτή τη λογική της νέας εσχατολογικής προοπτικής για το μυστήριο του θανάτου και της Αναστάσεως. Στόχος αυτής της μελέτης, κοντά σε πολλές άλλες που έχουν δημοσιευτεί και καταγράφει τα ταφικά και νεκρώσιμα έθιμα, είναι να δει το μυστήριο των ιερών κεκοιμημένων στη βάση των τυπικών και τελετουργικών διατάξεων, αλλά κυρίως στο πώς η τέχνη της εικονογραφίας κατέγραψε την δομή της νεκρώσιμης ακολουθίας και των ταφικών εθίμων, σε μικρογραφίες, τοιχογραφίες και φορητές εικόνες, και να αντιπαραβάλει την εικόνα με το κείμενο, ώστε να βρίσκει δικαίωση και ο γραπτός αλλά και ο εικαστικός λόγος.

T. Π. T.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΓΙΑ ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ του θανάτου αλλά και τα ταφικά έθιμα έχουν γραφεί αρκετά πράγματα που αναφέρονται στην ιστορική εξέλιξη του ζητήματος, τόσο για προχριστιανικές κοινωνίες όσο και για την χριστιανική πραγματικότητα. Αναμφίβολα η ιστορία έχει να διδάξει τους ανθρώπους ότι η κοινή μοίρα των διαφόρων ανθρώπινων κοινωνικών δεν διαφέρει και πολύ μπροστά στην αντιμετώπιση του θανάτου ως μυστηρίου αλλά και ως ενός αναμενόμενου τέλους. Σίγουρα οι επιστήμονες που ασχολήθηκαν με το θέμα μίλησαν εξαντλητικά γι αυτό, τόσο από ιστορικής απόψεως, όσο και νομικής, ακόμα και λαογραφικής. Η παρούσα μελέτη εστιάζει το ενδιαφέρον της στην ταφή των ιερών σκηνομάτων, αφού ο κάθε άνθρωπος θεωρείται μια μοναδική και ανεπανάληπτη προσωπικότητα την οποία περιβάλλει μια ιερότητα σε όλες τις εποχές και σε όλες τις φυλές της γης. Μια πρώτη μορφή αυτής της εργασίας είχε παρουσιαστεί πριν από είκοσι περίπου χρόνια στα ετήσια θεολογικά συνέδρια που οργάνωνε κατ'έτος ο αείμνηστος Μητροπολίτης Δράμας Διονύσιος (Κυράτσος), στο χώρο της Ιεράς Μονής της Εικοσιφοίνισσας στη Δράμα, στα οποία συμμετείχε ανελλιπώς ο μακαριστός καθηγητής μας Ιωάννης Φουντούλης με μια ομάδα συνεργατών του Τομέα Λατρείας, Αρχαιολογίας και Τέχνης της Θεολογι-

κής μας Σχολής, στην οποία είχα την τιμή να μετέχω. Η παρουσίαση τότε είχε τον τίτλο «Εικαστικές μαρτυρίες περί της ταφής». Πάνω σε εκείνο το υλικό, το οποίο βέβαια κάλυπτε μια μικρή εικοσάλεπτη εισήγηση, ήρθαν να προστεθούν και άλλα στοιχεία που ήταν αποτέλεσμα έρευνας και αναζήτησης πηγών, και κυρίως εικονογραφικό υλικό από την χειρόγραφη παράδοση και δη από τις μικρογραφίες των χειρογράφων, αλλά και εικονογραφικό υλικό από θέματα που ιστορούσαν το θέμα της ταφής, και πώς αυτή η ιστορία είχε άμεση σχέση με τα ταφικά έθιμα που περιέγραφαν οι αγιολογικές πηγές αλλά και τα λειτουργικά τυπικά ή η καταγεγραμμένη παράδοση ανά τους αιώνες.

Έτσι στο πρώτο μέρος της εργασίας γίνεται μια μικρή ιστορική αναδρομή για το θέμα μας, στη συνέχεια ακολουθούν ενδεικτικά κάποιες αγιολογικές μαρτυρίες από το πλήθος των μαρτυριών που υπάρχουν στις πηγές για την ταφή λαϊκών και αρχόντων, ακολουθεί η πράξη της ταφής ιερέων και επισκόπων και στη συνέχεια παρατίθενται οι εικονογραφικές μαρτυρίες με πολλά παραδείγματα ταφών που δίνουν αξιόλογα στοιχεία και διασώζουν την αρχαία και νεώτερη πράξη μέχρι τις μέρες μας.

Στη σύντομη αυτή σχετικά καταγραφή αποτιμάται η μαρτυρία της τέχνης και η συμβολή της στην διατήρηση της ιεράς μνήμης όλων όσων είχαν το προνόμιο ώστε οι ζωγράφοι να καταγράψουν και να ιστορήσουν την τελευταία πράξη της επί γης παρουσίας τους και να καταγραφούν πρακτικές και ταφικά έθιμα που ίσως και σήμερα επιβιώνουν αφού σε τίποτα δεν άλλαξε η κοινή μοίρα των ανθρώπων και το σχέδιο του Θεού.

Στις ενενήντα περίπου εικόνες, μπορεί κανείς να δει κοινά στοιχεία και κοινές παραδόσεις που επιβιώνουν σε διαφορετικές εποχές και διαφορετικές κοινωνίες, και να σχηματίσει μια ασφαλή γνώμη για τον τρόπο, την τάξη, την παράδοση, ακόμα και τις προβλέψεις των μοναχικών και λειτουργικών τυπικών περί της αμφίεσης και της παρουσίας κλήρου και λαού σε μια τέτοια οριακή ανθρώπινη στιγμή.

Α. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

1. Το τελετουργικό της ταφής κατά την αρχαιότητα

Η ταφή των νεκρών ανέκαθεν ήταν και συνεχίζει να είναι αντικείμενο μεγάλης προσοχής και σεβασμού, δεδομένου ότι για μια ακόμη φορά, και μάλιστα την τελευταία, αποδεικνυόταν η αγάπη των φίλων και των οικείων προς τον νεκρό, καθώς εκφραζόταν και οι περί της πέραν του τάφου ζωής δοξασίες και παραδόσεις, περί της υπέρθεσης των ανθρώπων σε μια άλλη ζωή. Η αρχαιολογική έρευνα και σκαπάνη πολλές φορές έφερε στο φως προϊστορικούς τάφους, όπου ανακαλύφθηκαν αρκετά και ενδιαφέροντα δείγματα διαφόρων ταφικών παραδόσεων, αλλά και αποδείξεις τιμής και στοργής των ζώντων προς τους νεκρούς των (π.χ. όπλα, νομίσματα, κτερίσματα κ.λπ.).

Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι για παράδειγμα αποδείκνυαν την αγάπη τους και τις πεποιθήσεις τους περί του θανάτου, της μετενσαρκώσεως και των δικαστηρίων των νεκρών, με την ταρίχευση των σωμάτων και τις περίφημες νεκροπόλεις με τις πυραμίδες ή τα γνωστά ευρήματα της περιοχής του Φαγιούμ. Επίσης οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες φρόντιζαν ιδιαίτερα για την ταφή των νεκρών τους και θεωρούσαν ότι ο άταφος νεκρός ήταν καταδικασμένος να περιπλανάται για εκατό χρόνια στις όχθες της λίμνης Στυγός, γι' αυτό και θεωρείτο καθήκον εάν εύρισκαν

οποιονδήποτε άταφο νεκρό να ρίχνουν πάνω του τρεις χούφτες χώμα, για να βρει την ησυχία του ο απελθών.

Είναι γνωστή η αντίδραση της Αντιγόνης, στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή, ενάντια στην απόφαση να μη ταφεί ο αδελφός της Πολυνείκης, όπως επίσης είναι γνωστή και η τιμωρία που επιφυλάχθηκε στους στρατηγούς της Ναυμαχίας των Αργινουσών, επειδή αμέλησαν να περυσυλλέξουν τα σώματα των φονευθέντων στρατιωτών.¹

Ο Λυσίας σημειώνει πως ο νεκρός που δεν αποτίθεται σε τάφο στερείται «τῆς κοινῆς ἐλπίδος»², ο δε άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος γράφει πως: «Κοινοὶ γάρ εἰσιν, οἱ τῆς φύσεως νόμοι παρά πᾶσιν ἀνθρώποις, τὸν ἀπελθόντα τῇ γῆ κρύπτεσθαι καὶ ταφῇ παραδίδοσθαι καὶ τοῖς κόλποις τῆς πάντων μητρὸς περιστέλλεσθαι γῆς».³

Θεωρούσαν επίσης κακό τον θάνατο διά ναυαγίου, διότι ο νεκρός δεν θα ετύγγανε ταφής. Με εξαίρεση τους Σπαρτιατές που έκαναν λιτή κήδευση, εκφέροντας τον νεκρό πάνω σε ασπίδα, οι άλλοι Έλληνες, ανάλογα και με την οικονομική τους επιφάνεια και κοινωνική τους θέση, έθαπταν τους νεκρούς με πολλές τελετές, που διαρκούσαν αρκετές ημέρες και, βέβαια, ανάλογη και με την ηλικία του νεκρού ήταν και η εξόδιος προετοιμασία. Έτσι από την εποχή του Σόλωνος ακόμη υπάρχουν μαρτυρίες για την προετοιμασία, για την παρουσία πεν-

1. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗ Ν., *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα 1989, σ. 79. Βλ. και Γ. Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Η ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου δίκη των εν Αργινούσαις νικητών*, Αθήνα 1975.

2. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗ Ν., σ. 78

3. Όπ.π. Βλ. και ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Λόγος εις τὸν Ἱερομάρτυρα Βαβύλαν*, PG 50, 531

θούντων μαυροφορεμένων γυναικών και φίλων, γίνεται ακόμη λόγος για πενθήτριες - μοιρολογίστρες, μουσικούς και εγκωμιαστές.⁴

Ως προς το τελετουργικό της ταφής ακολουθούσαν την εξής διαδικασία: Αμέσως μετά τον θάνατο του ανθρώπου, οι συγγενείς έκλειναν τα μάτια και το στόμα του νεκρού, το δε σώμα το έπλεναν με μύρα και το περιτύλιγαν με σινδόνα. Κατόπιν το τοποθετούσαν στο κέντρο του σπιτιού με τα πόδια προς την είσοδο. Στο στόμα τοποθετούσαν ένα νόμισμα ως ναύλο για τον χάροντα και ένα τεμάχιο πλακούντος από κερήθρα, καθώς επίσης και αλεύρι για να εξευμενισθεί ο Κέρβερος φύλακας του άδη. Μπροστά δε στο σπίτι γινόταν θυσία προς τιμήν της Περσεφόνης. Αφού για μερικές μέρες θρηνούσαν και μοιρολογούσαν τον νεκρό, τον μετέφεραν εν πομπή στην τελευταία του κατοικία, όπου ακολουθούσε σπονδή οίνου.⁵

Πρέπει να τονισθεί ότι η περιβολή του νεκρού με λευκό σεντόνι και καινούργια φορεσιά μαρτυρείται ήδη από τον Πλούταρχο, ότι οι σύγχρονοί του Ρωμαίοι και οι Αργείοι το σώμα του νεκρού «λευκοῖς ἀμφιεννύουσιν καὶ τοῦτο πράττουσιν ἐπειδὴ ἄλλως δὲν δύνανται τὴν ψυχὴν λαμπρὰν καὶ καθαρὰν νὰ προπέμψουσιν», γιατί «τὸ λευκὸν εἰλικρινὲς καὶ ἀμιγὲς καὶ ἀμίαντον ἐστὶ καὶ βαφὴ ἀμίμητον καὶ ὑπάρχει ἄρα οἰκειότατον τοῖς θάπτομένοις. Καὶ γὰρ ὁ τεθνηκὼς ἀπλοῦν τι γέγονε καὶ ἀμιγὲς τοῦ σώ-

4. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Κ., *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1999, σ. 549.

5. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, *ὀπ.π.*, σ. 550 και ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Ηθικά, Ρωμαίων*, ερώτ. 26.

ματος ἀπαλλαγείς». Στην περίπτωση των πολέμων και των εκστρατειών, οι νεκροί εκαίοντο. Όταν τοποθετούσαν τον νεκρό στον τάφο, έριχναν σιτάρι και πάνω στο τάφο στήνονταν τα περίδειπνα, κατά τη διάρκεια των οποίων εκφωνούνταν ειδικοί εγκωμιαστικοί και επικήδειοι λόγοι από τους εγκωμιαστές, δηλαδή ανθρώπους που είχαν ως έργο τους την εκφώνηση λόγων. Την Τρίτη ημέρα από του θανάτου γινόταν τα τρίτα, την δε ενάτη τα ένατα, όλα δε συνδέονταν με περίδειπνα πάνω στους τάφους. Το μεγάλο πένθος έληγε την τριακοστή ημέρα. Ως πένθιμο χρώμα είχαν το μέλαν (μαύρο), οι δε γυναίκες σε ένδειξη πένθους έκειραν την κόμη τους.⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Αθήνα η μεγάλη σπατάλη και επίδειξη πλούτου ανάγκασε τον Σόλωνα να επέμβει νομοθετικά και να περιορίσει την διάρκεια της προθέσεως του νεκρού σε μία μόνο ημέρα και να επιβάλει τον μετριασμό του πένθους, καθώς και την απαγόρευση της χρήσης ακριβών πολυτελών ενδυμάτων.

Στη Σπάρτη τα πράγματα ήταν απλά. Οι νεκροί θάπτονται χωρίς να τεθούν σε προσκύνηση, η δε εκφορά γινόταν απλά πάνω σε ασπίδα. Ας σημειωθεί δε ότι οι θρήνοι απαγορεύονταν, ενώ το όλο πένθος διαρκούσε μόνο έντεκα μέρες και όχι τριάντα.⁷

Στους Ρωμαίους δεν βρίσκουμε μεγάλες διαφορές από τα έθιμα των Ελλήνων. Ακολουθούσαν τα ελληνικά έθιμα και, ως προς το τελετουργικό της καύσης των νεκρών, εκαίγαν μαζί με τον νεκρό άλογα, δούλους ή και αιχμα-

6. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, όπ.π., σ. 551.

7. Όπ.π., σ. 553.

λώτους. Καθιέρωσαν δε και αγώνες γύρω από τον τάφο του νεκρού, κυρίως μονομαχίες, επινόησαν δε και την παρουσία μίμου που εμιμείτο τον νεκρό. Κοντά σ' αυτά προστέθηκαν και δραματικοί αγώνες χάριν του νεκρού. Αυτά βέβαια ήταν έθιμα που επικρατούσαν σε κηδείες των πλουσίων και των αρχόντων κυρίως.

Σε άλλους λαούς, όπως στους Ινδούς, τους Πέρσες, τους Εβραίους, επικρατούσε η άποψη και το αίσθημα της αποστροφής προς το ανθρώπινο σώμα. Σ' αυτό ίσως συντελούσε και η άποψη ότι το σώμα ήταν η φυλακή του πνεύματος και έτσι με τον θάνατο υπήρχε μια μορφή απελευθέρωσής του. Μάλιστα οι Πέρσες τοποθετούσαν τα σώματα μακράν των πόλεων και ή τα παρέδιδαν στη φωτιά ή στην τύχη των ορνέων.⁸

Οι Εβραίοι πίστευαν στο ακάθαρτο των νεκρών, γι' αυτό και γρήγορα τους έθαπταν, κάλυπταν δε τα πρόσωπά τους, ενώ συστηματικά απέφευγαν την πυρά για τους νεκρούς των. Το πένθος για τους Εβραίους ήταν βαρύντατο, καθώς διερρήγγυαν τα φορέματά τους, φορούσαν σάκκο και έριχναν στάχτη στην κεφαλή τους, φανερώνοντας έτσι όσο πιο έντονα και σπαρακτικά μπορούσαν την λύπη τους.⁹

Πάντως γενικά σε όλους τους λαούς, από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα, υπάρχει ένα κοινό τυπικό προετοιμασίας του νεκρού για να οδηγηθεί στον τάφο. Εί-

8. Βλ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ Γ. Κ., «Οι αμφιθαλείς εις τον βίον του λαού», *Αρχείο Θρακικού Θησαυρού*, ΙΓ' (1946-47), σ. 206.

9. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΥ, όπ.π., σ. 548. Βλ. και ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Ζ', 22, PG 20, 689.

ναι η λεγόμενη «περιστολή» του νεκρού που προβλέπει λούση και άλειψη με αρώματα (μυρισμός), σαβάνωμα, στολισμό, κλείσιμο των ματιών και στόματος, τοποθέτηση των χεριών προ του στήθους, δέσιμο χεριών και ποδιών, πρόθεση πάνω στην νεκρική κλίνη, λαμπάδες γύρω από τη σορό, άσματα και προεξόδιες ευχές. Ο Διονύσιος Αλεξανδρείας μας παρουσιάζει μια εικόνα από τις ταφές κατά τον λοιμό που έπληξε την Αλεξάνδρεια λέγοντας: «Τὰ σώματα τῶν ἁγίων ὑπτίαις χερσὶ καὶ κόλποις ὑπολαμβάνοντες, καθαιρούντες τε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ στόματα συγκλείοντες, ὠμοφορούντες τε καὶ διατιθέντες, προσκολλώμενοι, λουτροῖς τε καὶ περιστολαῖς κατακοσμοῦντες...».¹⁰

Εἶναι χαρακτηριστικό επίσης αυτό που απαντά στην Παλαιά Διαθήκη ότι ο Θεός ενθαρρύνει τον υπέργηρο Ιακώβ να πάει στην Αίγυπτο προς συνάντηση του Ιωσήφ, προλέγοντάς του ότι ο αγαπητός του υιός «ἐπιβαλεῖ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ»,¹¹ δηλαδή ότι αυτός θα του κλείσει τα μάτια στη νεκρική κλίνη. Από τις Πράξεις επίσης πληροφορούμαστε ότι, όταν πέθανε η Ταβιθά, οι οικείοι της «λούσαντες αὐτὴν ἔθηκαν ἐν ὑπερώῳ».¹² Εἶναι ακόμα γνωστότερα ὅσα ἔλαβαν χώρα για τον ευτρεπισμό του σώματος του Κυρίου ὅταν τον κατέβασαν ἀπὸ τον Σταυρό. Ωραιότατα μας παραθέτει αὐτὸ τυπικὸ τῆς περιστολῆς του νεκροῦ Χριστοῦ ὁ ἅγιος Επιφάνιος Κύπρου: «Ἐὰρ γάρ, εἶπέ μοι, ὦ Ἰωσήφ, καὶ

10. Ὅπ.π.

11. Ὅπ.π., σ. 549.

12. Ὅπ.π.

πρὸς ἀνατολὰς καθάπτεις τὴν Ἀνατολή, τῶν Ανατολῶν; Ἐὰρ δὲ καὶ τοῖς δακτύλοις νεκροπρεπῶς Ἰησοῦ κατακλείεις τὰ ὄμματα, τοῦ τῷ ἀχράντῳ δακτύλῳ τοῦ τυφλοῦ ἀνοιξαντος ὄμμα; Ἐὰρ δὲ καὶ τὸ στόμα περικλείεις τοῦ τὸ μογγιλάλου ἀνοιξαντος στόμα; Ἐὰρ δὲ καὶ τὰς χεῖρας περιστέλλεις τοῦ ἐκτείναντος τὰς ξηρανοθείσας χεῖρας, ἢ καὶ τοὺς πόδας νεκροπρεπῶς καταδεσμείς τοῦ βαδίζειν δόντος τοῖς ἀκινήτοις ποσίν; Ἐὰρ καὶ ἐπὶ κλίνης αἴρεις τὸν τῷ παραλύτῳ κελεύσαντα ἄρον σου τὸν κράβαττον καὶ περιπάτει; Ἐὰρ δὲ καὶ μύρα κενοῖς τῷ οὐρανίῳ μύρῳ τὰ εαυτοῦ κενώσαντι καὶ κόσμον ἀγιάσαντι; Ἐὰρ δὲ καὶ ὕδατι καταπλύνας σῶμα Θεοῦ τοῦ πάντας ἐκπλύναντος καὶ τὴν κάθαρσιν δόντος; Ποίας δὲ ἄρα καὶ λαμπάδας ἐπανάψεις τῷ φωτὶ τῷ ἀληθινῷ; Ποίας δὲ καὶ ἄδεις ἐπιταφίους ὡδὰς τῷ ἀσιγήτῳ αἰνουμένῳ ὑπὸ πάσης οὐρανόου στρατιάς;»¹³

Ἡ στροφή του νεκροῦ πρὸς ἀνατολὰς, ἡ κλείσις των ματιῶν καὶ του στόματος, ἡ περιστολή των χειρῶν καὶ το δέσιμο των ποδῶν, ἡ τοποθέτηση ἐπὶ κλίνης, ὁ μυρισμός, ἡ ἐνδυση, ἡ φωταψία, εἶναι στοιχεῖα ὄχι μόνο του χριστιανικοῦ κόσμου ἀλλὰ σχεδόν ὅλων των λαῶν, διότι, ὅπως λέει ὁ Κωνσταντίνος Καλλίνικος, «εἶναι ἔθιμα κόσμια, ὑπ' αὐτῆς τῆς φύσεως διδασκόμενα».¹⁴

Στον χριστιανικό κόσμο ὅμως ἔλαβαν ἄλλο νόημα καὶ ντύθηκαν με ἓνα θεολογικό συμβολισμό αρκετά ενδιαφέροντα. Αὐτοὺς λοιπὸν τους νόμους τῆς ταφῆς, «ου βάρβαρος, ου Σκύθης, ουκ εἰ τις ἐκεῖνων ἀγριότερος ἐκίνη-

13. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ, *PG* 43, 449.

14. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, *ὄπ.π.*, σ. 549.

σε τους νόμους ποτέ, αλλά αιδούνται και φυλάττουσιν άπαντες και ούτως εισίν ιεροί και πάσιν αιδέσιμοι»,¹⁵ υπογραμμίζει ο άγιος Χρυσόστομος. Ακόμα περισσότερο αυτά ισχύουν για τους χριστιανούς, γιατί, όπως παραδίδουν οι Διαταγές των Αποστόλων, «τῶν παρὰ Θεῷ ζῶντων, οὐδὲ τὰ λείψανα ἄτιμα».¹⁶

2. Αγιολογικές μαρτυρίες περί της ταφής

Είναι αλήθεια ότι οι αγιολογικές πηγές μας παρέχουν αρκετό υλικό σχετικά με τα κατά την τελευταία έθιμα και την κρατούσα τάξη. Επί του προκειμένου θα πρέπει να αναφερθεί η συμβολή στην έρευνα αυτή τόσο του Κωνσταντίνου Καλλινίκου,¹⁷ όσο και του Φαίδωνος Κουκουλέ,¹⁸ όπως επίσης και του Γ. Κ. Σπυριδάκη, του οποίου μάλιστα η μελέτη, με τίτλο «Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν»,¹⁹ με πολύ σημαντικές πληροφορίες και πλούσια βιβλιογραφία. Δεν θα πρέπει επίσης να λησμονήσουμε και την μελέτη του Ν. Εμμανουηλίδη, «Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο».

Σύμφωνα λοιπόν με την παράδοση, ο νεκρός ετοποθετείτο επί κλίνης ή σκαμνίου, ή σκίμποδος²⁰ (σκίμποδας

15. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, όπ.π., σ. 549. Βλ. και ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, PG 50, 531.

16. Διαταγαί των Αποστόλων, PG 1, 30. Βλ. κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗ Ν., όπ.π., σ. 27.

17. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, όπ.π.

18. Βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ Φ., Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Α', Αθήνα 1948.

19. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ Γ., Ε.Ε.Β.Σ., 20 (1950).

20. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, όπ.π., PG 20, 677.

λεγόταν ένα είδος διπλωτού σκαμνίου, σαν ανακεκλιμένο φορείο), πάνω στο οποίο τοποθετούσαν το σώμα, όπως αναφέρει ο ιστορικός Ευσέβιος, «καθαιρούντες τε οφθαλμούς και στόματα συγκλείοντες».²¹ Ο δε άγιος Χρυσόστομος αναφέρει την περίπτωση γυναικός στην Κωνσταντινούπολη η οποία του «τελευτώντος τούς όφθαλμούς ιδίαις χερσί έκάμμισεν».²² Ακόμη χαρακτηριστικά είναι αυτά που περιγράφει ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης για τον θάνατο της αδελφής του Μακρίνας: «Ουδὲ γὰρ τῶν ἐπανορθούντων οἱ ὀφθαλμοὶ προσεδέοντο, καθάπερ ἐπὶ τοῦ κατὰ φύσιν γίνεται ὕπνου, τοῖς βλεφάροις εὐκόσμως διειλημμένοι, τὰ χεῖλη προσφυῶς μεμηκότα καὶ αἱ χεῖρες εὐπρεπῶς ἐπανακληθεῖσαι τῷ στήθει, πᾶσα ἡ τῦν σώματος θέσις αὐτομάτως κατὰ τὸ εὖσχημον ἄρμοσθεῖσα, οὐδὲν τῆς τῶν κοσμοῦντων χειρὸς ἐπεδέετο».²³ Η δε αγία Αναστασία η Πατρικία αφού εξάπλωσε επί του σκίμπος «ποιεῖ εἰς τὸ στόμα σταυρόν καὶ λέγει... καὶ οὕτως παρέδωκεν τὴν ψυχὴν».²⁴

Για το κλείσιμο των ματιών έχουμε και την παλιότερη μαρτυρία της Παλαιάς Διαθήκης ότι ήταν αρχαία παράδοση και θεωρείτο ευλογία να έχεις κάποιον να σου κλείσει τους οφθαλμούς, στη δε Γέννηση αναφέρεται στον Ιακώβ και λέγει: «Καὶ Ἰωσήφ ἐπιβαλεῖ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμούς σου».²⁵

21. Όπ.π., VII, 22, 61.

22. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, PG 47, 61.

23. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Βίος Μακρίνης*, PG 46, 985C.

24. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, όπ.π., σ. 102.

25. Γέν., 46, 4.

Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι σε αγιολογικά κείμενα αναφέρεται ότι μερικοί άγιοι ετελείωναν τον βίο τους χωρίς την βοήθεια κανενός για τον ευπρεπισμό του σώματός τους.

Ο άγιος Νικήτας στη Βιθυνία «σεμνοπρεπῶς ἐξάρας τοὺς ὀσίους πόδας του, παρέδωκε εἰς χεῖρας Κυρίου τὸ πνεῦμα του», ο ὀσιος Νικόλαος ο ηγούμενος της Μονῆς Στουδίου «ἐξάρας τοὺς πόδας καὶ σταυρικῶ τὰς χεῖρας τυπώσας σχήματι, παρέδωκεν τὴν ψυχὴν του».²⁶

Για τη σύσφυξη της σιαγόνος (κλείσιμο του στόματος) έχουμε μαρτυρία από τον βίο του αγίου Νικολάου επισκόπου Πιναρίων της Μικράς Ασίας, όπου μετά την εκπνοή του, κάποιος από τους παρισταμένους αδελφούς «συνέστειλεν το ἅγιον αὐτοῦ λείψανον καὶ τὴν κόρην ἀμφοτέρων ομμάτων καὶ τὴν ἐνδοξὸν στήλην τοῦ προσώπου ἐσφιξεν».²⁷

Βεβαίως της ὅλης διαδικασίας της περιστολής προηγεῖτο ἡ λούσις τοῦ νεκροῦ καὶ γι' αὐτὸ ἔχουμε πληροφορίες ἀκόμη ἀπὸ τὶς Πράξεις τῶν Αποστόλων,²⁸ ἀπὸ τὴν κοίμησιν τῆς Ταβιθά στὴ Ἰόπη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Ομηρικοὺς ἀκόμη χρόνους,²⁹ ποὺ μας δίνουν σαφεῖς πληροφορίες. Στους ὕστερους Βυζαντινοὺς χρόνους ἡ πλύσις ἱερωμένων καὶ μοναχῶν γινόταν μόνον σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ σώματος, συμβολικῶς τῶ τρόπῳ.³⁰

26. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, ὀπ.π., σ. 104.

27. Ὅπ.π.

28. Πράξ., 9, 39.

29. Ραψ. Η, 412-441, τ. Α', εκδ. Ζήτρος, σ. 266 κ.εξ.

30. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ὀπ.π., σ. 8.

Μετά την λούση, το σώμα αλείφονταν με μύρα και κατόπιν σπαργανώνονταν. Κατά την τελευταία της Οσίας Μαρίας «λαβόντες οί αδελφοί τὸ ἅγιον λείψανον τῆς όσίας καὶ μυρίσαντες ἀπήγαγον ἐν Ἱεροσολύμοις».³¹ Ο ἅγιος Χρυσόστομος μαρτυρεῖ ὅτι γινόταν ἐκχυσις ελαίου κατὰ τον μυρισμόν»,³² ἐνὼ στο μαρτύριο του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος ἀναφέρεται καὶ ἡ χρῆσις οίνου: «οῖνω τε μύροις υπαλείψαντες».³³

Ἡ σπαργάνωση ἢ σαβάνωμα ἦταν ἐπίσης πράξη που μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλούς. Ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστής ἀναφέρει γιὰ τὸ μαρτύριο του αγίου Σευηριανού, που τύλιξαν τὸ σῶμα του «δι' ὀθονῶν λευκῶν», ὁ δε ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης λέγει ὅτι «τελευτησάσης τῆς Μακρίνης ἔδει περιστάλῃναι ταῖς ὀθόναις τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο σῶμα».³⁴

Στον Ματθαῖο ἔχουμε τὴν περιγραφή τῆς περιστολῆς του σώματος του Χριστοῦ: «καὶ λαβὼν τὸ σῶμα ὁ Ἰωσήφ, ἐνετύλιξε αὐτὸ σινδόνι καθαρὰ καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ μνημείῳ».³⁵

Ἡ σπαργάνωση αὐτὴ εἶχε τὴν ἴδια μορφή που εἶχε καὶ ἡ σπαργάνωση του νεογέννητου παιδιοῦ, διότι οἱ χριστιανοί πίστευαν ὅτι δεν πεθαίνει ἀπλῶς ἀλλὰ ξαναγεννιέται σε μιὰ ἀλλῆ νέα ζωῆ. Εἶναι χαρακτηριστικῆς οἱ εἰκονι-

31. PG 115, 1167.

32. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, ὅπ.π., σ. 107.

33. Ὅπ.π., σ. 108.

34. ΣΥΜΕΩΝΟΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ, εἰς τὸ μαρτύριον Σευηριανοῦ, PG 115, 652 καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, ὅπ.π., σ. 989 Β'. Βλ. καὶ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, ὅπ.π., σ. 110.

35. Ματθ. 27, 59-60.

στικές μαρτυρίες που θα παρουσιαστούν παρακάτω. Με την σπαργάνωση γινόταν και η κατάδεση των χειρών και των ποδών με ταινίες ή σχοινιά, έθιμο που κρατεί ακόμα μέχρι σήμερα.

Περί το τέλος του Θ' αιώνας έχουμε μια μαρτυρία του Γεωργίου Ιερέως περί της μεταθέσεως του λειψάνου της αγίας Θεοδώρας της εν Θεσσαλονίκη, όπου, όταν άνοιξαν τον τάφο της αγίας, βρήκαν το σώμα της σώο και άφθαρτο. Τα χέρια ήταν επάνω στο στήθος σταυρωμένα, ακόμη δε και την ταινία που ήταν δεμένα την βρήκαν άθικτη από τον χρόνο.³⁶ Στον δε ευαγγελιστή Ιωάννη μαρτυρείται η Ανάσταση του Λαζάρου, όπου «ἐξῆλθε ὁ τεθνηκώς δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίας καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ σουδαρίῳ περιεδέδετο», (Ιω. 11, 44).

Ας τονιστεί ότι και αυτό το έθιμο είναι παγκόσμιο, τηρείται ακόμη και στη σημερινή Ινδία, αλλά και στη νότιο Αμερική. Αντί δε για λουλούδια που τοποθετούμε στο φέρετρο, τότε έβαζαν στεφάνι από άνθη, μια παράδοση επίσης αρχαιότατη από την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή αρχαιότητα. Ο άγιος Γρηγόριος Θεολόγος μνημονεύει ότι: «στέφανον άνθινον διαπλέξαντες τω λειψάνω επιτίθησιν» αναφερόμενος στο λείψανο της αγίας Μακρίνας.³⁷

Ο Ν. Πολίτης παραλληλίζει τα νεκρικά με τα γαμήλια έθιμα και βρίσκει κοινά στοιχεία, ενώ ο Στ. Κυριακίδης λέει πως το στεφάνι κυρίως τοποθετούνταν στους άγαμους νεκρούς, όπως επίσης νυφική ήταν η ένδυση και των αγάμων νεκρών γυναικών.³⁸ Την μαρτυρία αυτή τη δίνει

36. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, όπ.π., σ. 9.

37. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, όπ.π., σ. 989.

38. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, όπ.π., σ. 108. Βλ. και Πολίτου Ν., *Λαογραφικά σύμμεικτα*, Β', σ. 273.

και ο άγιος Γρηγόριος ο Νύσσης για την Μακρίνα, όπου κατ' αρχήν την στόλισαν με νυμφικά ενδύματα, όμως επειδή δεν έπρεπε οι άλλες μοναχές να δουν τη νεκρή με νυμφική φορεσιά, της έβαλαν από πάνω «φαιόν ιμάτιον» που ήταν κληρονομιά της μητέρας της και ο Γρηγόριος προσθέτει με στοργή: «τὸ ἱμάτιον ἐπεβλήθη, ἡ δὲ ἔλαμπε καὶ ἐν τῷ φαιῶ». ³⁹

Γύρω από το σκήνωμα άναβαν λαμπάδες, έθιμο έπίσης με βαθειές ρίζες στην αρχαιότητα, κατά δε τον Ευσέβιο στο σκήνωμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου «φῶτα έφάψαντες κύκλω» έψαλλαν ύμνους ή στίχους από το ψαλτήρι. ⁴⁰ Ο Ιερός δε Αυγουστίνος μνημονεύει τη στιγμή αυτή κατά την τελευταία της μητέρας του, όπου ο «Ευόδιος έλαβε τον ψαλτήρα και ήρχισε φάλλον στίχον προς στίχον το “έλεος καὶ κρίσιν ἄσομαί σοι, Κύριε”. ⁴¹ Στη συνέχεια ακολούθούσε η εκφορά του σκηνώματος στο ναό. Το σκήνωμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου μεταφέρεται «πανδήμοις ευφημίαις και πομπαίς... και ωδαίς παννύχοις και δαδουχίαις...», η δε εκφορά του Πέτρου Αλεξανδρείας, γίνεται κρατώντας ο λαός φοίνικες, λαμπαδηφορούντες, ψάλλοντες και θυμιώντες». ⁴² Οι φοίνικες ήταν τα σύμβολα της αθανασίας, γιατί ποτέ δεν μαραίνονται και κατά το ψαλμικό χωρίο «δίκαιος ως φοίνιξ ανθίσει» (Ψαλμ. 91, 13), οι δε Εθνικοί έφεραν κλάδους κυπαρισσιού, διότι και το κυπαρίσσι, αν μια φορά μαραθεί, δεν ξαναανθίζει. Ένδειξη απελπισίας; Ίσως!

39. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, όπ.π., 992C.

40. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Βίος Κωνσταντίνου*, Δ', 66, PG 20, 1221.

41. AUGUSTINOU, *Confessiones* IX, 12, PL, 32, 776.

42. PG 18, 465.

Κατά την εκφορά, το φέρετρο το έφεραν επί των ώμων τέσσερις άνδρες, τον δε μάρτυρα Μαρίνο έφεραν επί των ώμων όχι οι παραβολάνοι αλλά ο Ρωμαίος Συγκλητικός «ο θεοφιλής και τοις βασιλεύσι προσφιλής Αστέριος»,⁴³ ενώ εκ των λοιπών αρχιερέων «οι μεν λαμπάδας και κηρούς εβάσταζον οι δε τους χορούς των ψαλτών διήθυναν».⁴⁴ Ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης ο ίδιος με άλλους κληρικούς έφεραν το σκήνωμα της αδελφής του Μακρίνας.

Ο νεκρός εισκομιζόταν ακάλυπτος και εις κοινήν θέαν, όπως μαρτυρείται και στο Ευαγγέλιο στην ανάσταση του νεανίσκου της Ναϊν (Λουκ. Ζ', 11-18), καθώς και στα σχετικά κείμενα με την εκφορά της αγίας Μακρίνας, του Μεγάλου Βασιλείου και άλλων (PG 46, 985).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκφορά του Αυτοκράτορος, όπως αυτή μνημονεύεται από τον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο στη Βασιλείο Τάξη: «Όταν επρόκειτο να βγει ο νεκρός από το παλάτι, φώναζε ο επί της τάξεως υπεύθυνος: «έξελθε Βασιλεϋ, καλεί σέ ό Βασιλεϋς τών βασιλευόντων και Κύριος τών κυριευόντων» και ακολουθώς σχηματιζόταν πομπή προς τον ναό. Πρό της θύρας του ναού ακουγόταν για τρεις φορές και πάλι ο τελετάρχης: «Εϊσελθε Βασιλεϋ, καλεί σέ ό Βασιλεϋς τών βασιλευόντων και Κύριος τών κυριευόντων, άπόθου τò στέμμα άπό τής κεφαλής σου», και αμέσως αίρονταν το στέμμα.⁴⁵ Όταν το σκήνωμα έμπαινε στο ναό, αν ο

43. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, όπ.π., σ. 553.

44. PL 22, 904.

45. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ, Έκθεσις βασιλείου τάξεως, PG 112, 644.

κοιμηθείς ήταν ιερέυς, ετοποθετείτο μπροστά στο θυσιαστήριο, αν ήταν λαϊκός ή μοναχός, στο κέντρο του ναού».

Αυτή η τάξη καταγράφεται και από τα Αρεοπαγιτικά συγγράμματα⁴⁶ και από τον άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης.⁴⁷ Ο άγιος Συμεών επίσης μας δίδει την πληροφορία για την προετοιμασία-περιστολή των ιερέων, αρχιερέων και μοναχών και γράφει πως ενδύονται τα άμφιά τους και στα χέρια τοποθετούνταν το ιερό Ευαγγέλιο, το οποίο και αναγινώσκεται αντί ψαλτηρίου, προ της εκφορά του νεκρού και της ταφής του. Στους μοναχούς φορούσαν τα μοναχικά τους σχήματα και από πάνω καλύπτονταν με τον μανδύα, τον οποίον ράβουν και σχηματίζουν σταυρούς «διὰ Χριστὸν ὃ ἑσταύρωται».⁴⁸ Στα χέρια των μοναχών και λαϊκών ή επί του στήθους τοποθετούσαν την εικόνα του Χριστού, «ὅτι τούτῳ τὴν ψυχὴν παρέδωκε».⁴⁹

3. Η ταφή αρχιερέων και ιερέων

Ὡς προς την ταφή των αρχιερέων υπάρχει μία παράδοση που θέλει να ενταφιάζονται καθιστοί σε θρονί. Βεβαίως το έθιμο δεν τεκμηριώνεται με γραπτές πηγές,⁵⁰ όμως υπάρχουν εικονιστικές μαρτυρίες από τον 14ο αι. και μετά, που μας υπενθυμίζουν το επικρατούν έθιμο. Κατά τους πρώτους αιώνες έχουμε ελάχιστες και ασαφείς πλη-

46. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, PG 3, 557.

47. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν*, PG 155 ,677.

48. Όπ.π., 675.

49. Όπ.π., 676.

50. ΚΟΥΚΙΑΡΗ ΣΙΛΑ, «Η εικόνιση της ταφής αρχιερέων καθιστών», *Κληρονομία*, τ. 31 (1999), σ. 114.

ροφορίες περί της ταφής των επισκόπων σε καθιστή στάση. Στην τυπική διάταξη της ταφής των αρχιερέων, που ίσχυε στον Πατριαρχικό ναό της Κωνσταντινουπόλεως (*Τυπική διάταξις των εν τω Πατριαρχικώ ναώ και τοις εν τη Αρχιεπισκοπή ναοίς τελουμένων κηδειών και μνημοσύνων*. Κωνσταντινούπολις 1917), γίνεται περιγραφή της προετοιμασίας της σορού του επισκόπου, που τοποθετείται καθιστός επί θρόνου με άπασαν την αρχιερατική του στολή, κρατώντας στα χέρια μικρό Ευαγγέλιο.⁵¹

Οι άγιοι Αθανάσιος Αλεξανδρείας και Γρηγόριος Θεολόγος αναφέρουν ότι τοποθετούσαν τον νεκρό επί σκίμποδος δηλαδή σε ανακεκλιμένο νεκροκρέβατο.⁵² Στον βίο της αγίας Φεβρωνίας λέει πως την τοποθέτησαν σε скаμνίο, προφανώς το γνωστό χαμηλό νεκροκρέβατο, στον δε βίο του αγίου Αθανασίου Γ΄ Πατελάρου, πρώην πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (1634-1651), αναφέρεται ότι, όταν εκοιμήθη, ο ηγούμενος Πετρώνιος τον τοποθέτησε καθιστό και τον έθαψε σε μαρμάρινο τάφο και εξ αυτού πήρε το προσωνύμιο «άγιος Αθανάσιος ο καθιστός».⁵³

Το θέμα του καθιστού επί θρόνου νεκρού επισκόπου ιστορείται στην παράσταση της κοίμησης του αγίου Νικολάου και σε εικόνες από τον 14ο αι. και μετά, όπου ο άγιος εικονίζεται καθιστός σε θρόνι, κρατώντας το ευαγγέλιο στα χέρια του. Έτσι τον βρίσκουμε στην εικόνα με σκηνές από τον βίο του στο μουσείο της Πετροπό-

51. Όπ.π.

52. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, όπ.π., σ. 136. Βλ. και PG 26, 969. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, σ. 157.

53. ΚΟΥΚΙΑΡΗ, όπ.π., σ. 114.

λεως (αρχές του 14ου αι.)⁵⁴, στη μονή Φιλανθρωπινών στο Νησί των Ιωαννίνων (1560)⁵⁵, στη μονή Βουλκάνου στη Μεσσηνία (1608)⁵⁶, στο ναό του αγίου Νικολάου στη Σπαρτύλα Κέρκυρας (17ος αι.),⁵⁷ και στη μονή Ελεούσης στο Νησί των Ιωαννίνων (1759)⁵⁸. Καθιστός επίσης εικονίζεται και ο Ρώσος Μητροπολίτης άγιος Πέτρος (15ος αι.).⁵⁹

Δύο άξιες προσοχής εικόνες είναι αυτές που βρίσκονται στο μουσείο Pskov, η μία ανήκει στο α΄ μισό του 16ου αι. και η άλλη στο β΄μισό του ιδίου αιώνα. Εικονίζουν την ταφή του αγίου Νικολάου σε ύπτια στάση, ενώ η άλλη έχει τη μεταφορά του λειψάνου σε όρθια στάση, πάνω σε ανάκλιτρο ή τάβλα. Ο άγιος κρατεί Ευαγγέλιο κλειστό και είναι στραμμένος προς τα δεξιά.⁶⁰

Πάντως πρέπει να πούμε πως στη Σερβία, Βουλγαρία, και Ρουμανία δεν εντοπίσαμε παραστάσεις ταφής ορθίων ή καθιστών επισκόπων, ενώ στη Ρωσία περνάμεν ως ελληνικό έθιμο και απαντά στην τέχνη από τον 14ο αι., όμως στον ελλαδικό χώρο σώζονται σήμερα παραστάσεις από τον 16ο αι. και μετά. Παρόλα αυτά το έθιμο έμεινε να τελείται και σήμερα κατά τις ταφές επι-

54. Όπ.π.

55. ΓΑΡΙΔΗ-ΠΑΛΙΟΥΡΑ, *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1993, σ. 82.

56. ΚΑΛΟΚΥΡΗ Κ., *Βυζαντινά εκκλησία της Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 143.

57. ΚΟΥΚΙΑΡΗ, όπ.π., σ. 116.

58. ΓΑΡΙΔΗ-ΠΑΛΙΟΥΡΑ, όπ.π., σ. 288.

59. ΚΟΥΚΙΑΡΗ, όπ.π., σ. 117.

60. ΚΟΥΚΙΑΡΗ, όπ.π., σ. 117.

σκόπων κυρίως του παλαιού ημερολογίου και όχι μόνο. Για παράδειγμα ο Θεσσαλονίκης Γεννάδιος ετάφη καθιστός επί θρόνου, στη δε προφορική παράδοση συχνά αναφέρεται ότι το έθιμο κράτησε και κρατεί ακόμα σε κάποιες περιοχές. Στη μητρόπολη Μυτιλήνης υπάρχουν τάφοι αρχιερέων που ετάφησαν καθιστοί. Πρόσφατα σε εκδημίες αρχιερέων του παλαιού εορτολογίου τηρήθηκε το έθιμο της ταφής καθιστών των αρχιερέων και αναφέρεται το παράδειγμα του μητροπολίτη Λαρίσης του παλαιού εορτολογίου, καθώς και ο Μητροπολίτης Φθιώτιδος Καλλίνικος, επίσης του παλαιού ημερολογίου ετάφη καθιστός. Υπάρχουν ακόμα φωτογραφικές μαρτυρίες και από την κήδευση και ταφή του Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Γενναδίου, που ετάφη επίσης καθημένος επί θρόνου, όπως και άλλη μία μαρτυρία παρόμοια ενός Αρμενίου Επισκόπου (εικ. 83).

Πρέπει πάντως να πούμε ότι η πλειονότητα των εικόνων του αγίου Νικολάου τον εικονίζουν ύπτιο, ή ανακεκλιμένο, όχι όμως καθιστό, πλην των εξαιρέσεων που αναφέραμε ανωτέρω. Άλλωστε η λάρνακα του αγίου, που ετάφη και που σώζεται στα Μύρα της Λυκίας, μαρτυρεί ότι ο άγιος ετάφη ύπτιος, το ίδιο δε μαρτυρεί και η λάρνακα του αγίου Σπυρίδωνος στην Κύπρο. Στο μουσείο Βυζαντινού πολιτισμού της Θεσσαλονίκης σώζονται τάφοι της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Εκεί παρατηρούμε ότι κάποιοι τάφοι είναι μικρότεροι του φυσικού μεγέθους. Μήπως αυτό αποτελεί μια μαρτυρία της διαφορετικής ταφής; Οι μαρτυρίες δυστυχώς μας λείπουν.

B. ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΑΦΗΣ

Μελετώντας κανείς τις εικόνες, και στην προσπάθεια να αναγνώσει τις γραμμές των σχημάτων και την αρμονία των χρωμάτων, διαπιστώνει ότι οι ορθόδοξοι αγιογράφοι δεν κινούνταν στο πνεύμα μιας τέχνης διακοσμητικής, αλλά μιας τέχνης που μαρτυρεί την αλήθεια και την κηρύττει, και κινούνται στο πνεύμα όλων των μεγάλων χρονικογράφων και ιστορικών. Καταγράφουν δηλαδή με λεπτομέρεια, φωτογραφική μερικές φορές, την παράδοση της εποχής τους και ιστορούν τα γεγονότα, όπως οι ίδιοι τα βίωσαν. Στις παραστάσεις που συγκεντρώσαμε, και ξεπερνούν τις 100 από τον 11ο ως τον 20ό αι., βλέπουμε να καταγράφονται τελετουργικές πληροφορίες με ακρίβεια και αίσθηση κάλλους. Βλέπουμε δηλαδή τη στιγμή της προθέσεως του νεκρού επί του σχίμποδος, ή του σκαμνίου, την αφή των κεριών και των λαμπάδων, την θυμίαση, τη λαμπαδηφορία κατά την μεταφορά του σκηνώματος, την παρουσία ψαλτών και βαστακτών, τους λευκοφορεμένους επισκόπους και ιερείς, την αμφίεση των νεκρών και τη σπαργάνωσή τους, την αμφίεση νεκρών επισκόπων, ιερέων, πατριαρχών, μοναχών, βασιλέων, λαϊκών, την τοποθέτηση στο κέντρο του ναού, την προς ανατολάς στροφή του νεκρού, τον ασπασμό, τον θρήνο, την ταφή. Όλα ιστορημένα με ακρίβεια και τάξη.

1. Πρόθεση και εκφορά του νεκρού. Παράσταση από κεραμικό αγγείο του 5ου π.Χ. αι.

Στο πρώτο παράδειγμα βλέπουμε την προετοιμασία αλλά και την εκφορά του νεκρού, όπως αυτή καταγράφηκε σε κεραμικό αγγείο του 5ου π.Χ. αι., όπου βλέπουμε τα μέλη της οικογένειας του νεκρού να φροντίζουν για την περιστολή του νεκρού και την ετοιμασία της εκφοράς του. Στην παράσταση διακρίνονται κάποια ζώα, τα οποία προφανώς ετοιμάζονταν για τη θυσία που θα ακολουθούσε την ταφή.

2. Προετοιμασία νεκρής γυναίκας που της φορούν νυφικό στεφάνι, 5ος π.Χ. αι.

Στο δεύτερο παράδειγμα διακρίνεται καθαρά και σε λεπτομέρεια η περιποίηση της νεκρής γυναίκας, στην οποία τοποθετούν επί της κεφαλής της και στέφανο γάμου. Ύπήρχε άλλωστε, όπως και σήμερα, το έθιμο, οι νεκροί που δεν είχαν τη χαρά της γαμήλιας στέψης, να στέφονται μετά θάνατον αλλά και να ντύνονται με την γαμήλια αμφίεση. Στην εικόνα μας απεικονίζεται ακριβώς αυτό το γεγονός.

3. Ειλητάριο αριθ. 2 Μονής Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους. Ο ενταφιασμός και η Γέννηση του Χριστού. Διακρίνεται η σπαργάνωση βρέφους και νεκρού Χριστού.⁶¹

61. Βλ. *Αρχαιολογία*, τ. 11, 1984, σ. 46).

Συχνά στην παράδοσή μας η ταφή και παρουσία του νεκρού παραλληλίζονταν με τον ερχομό του ανθρώπου στη ζωή και φυσικά οι ζωγράφοι αποτύπωναν αυτή την πράξη με κοινά χαρακτηριστικά σημεία. Για παράδειγμα το νεογέννητο σπαργανώνονταν, όταν έρχονταν στη ζωή, το ίδιο όμως γινόταν κι όταν ο άνθρωπος έφευγε από τη ζωή, δηλαδή τον σπαργάνωναν, με τη λογική ότι ξαναγεννιέται σε μια νέα πραγματικότητα, σε μια νέα ζωή. Αυτό παρατηρούμε στην εικόνα 3, του ειληταρίου της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, όπου ο ζωγράφος απεικονίζει τον νεκρό σπαργανωμένο Χριστό και τον νεογέννητο στη φάτνη Χριστό, σπαργανωμένο επίσης. Μάλιστα υπάρχει και εικαστική ταυτότητα στη φάτνη, που μοιάζει με τάφο, και στην επιτάφια κλίνη του Χριστού.

4. Ο Μέγας Αλέξανδρος τελευτών. Κώδιξ 5 του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, 14ος αι.

Στον κώδικα 5 του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας απεικονίζονται οι τελευταίες στιγμές του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο οποίος είναι τοποθετημένος σε επικλινή νεκρική κλίνη και αποχαιρετά τους οικείους και τους φίλους του. Ο Αλέξανδρος εικονίζεται σε κίνηση λόγου, οι δεν παριστάμενοι θρηγούν και ολοφύρονται για την δραματική κατάληξη της ζωής του βασιλέως Αλεξάνδρου, ο οποίος δίνει τις τελευταίες του συμβουλές. Μια γυναίκα μορφή βρίσκεται ακριβώς δίπλα του, ενώ οι άλλοι παριστάμενοι, σε κίνηση έκφρασης λύπης, πόνου και κλαυθμών, ιστορούνται ακόμα και να διαρρηγνύουν τα ιμάτιά τους από το απόλυτο πένθος. Σκηνές πολύ οικείες στην ελληνική πραγματικότητα.

5. Σπαργάνωση και κήδευση νεκρού.
Μονή Μεγίστης Λαύρας. Κώδιξ Α, 166, φ. 20α.

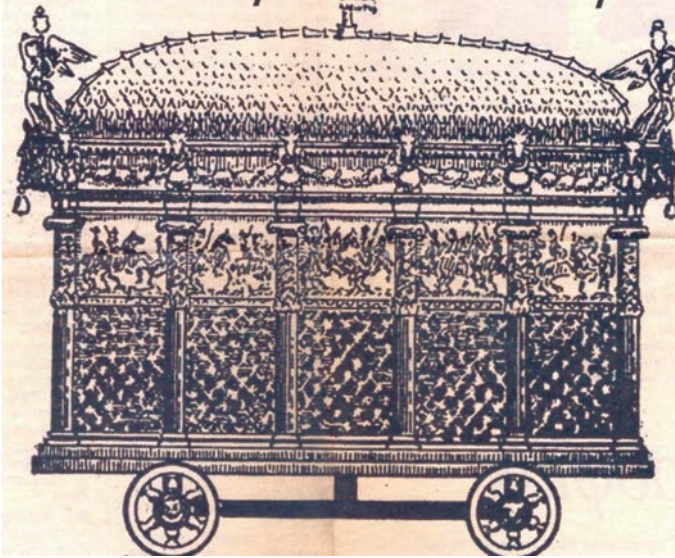
Στο πέμπτο παράδειγμα, ιστορείται η σπαργάνωση του Χριστού εντός του τάφου, που θυμίζει πραγματικά σπαργάνωση βρέφους, ενώ ο τάφος εικονίζεται κιβωτιόσχημος.

6. Ο αββάς Σισώης προ του τάφου του Μεγάλου Αλεξάνδρου μελετώντας το πρόσκαιρο του βίου, Μαυριώτισσα Καστοριάς, 16ος αι.

Χαρακτηριστική στην εικόνα 6, είναι η ιστόρηση της ταφής του Μεγάλου Αλεξάνδρου, σε τοιχογραφία του νάρθηκα της Μονής Μαυριώτισσας στην Καστοριά, όπου παρουσιάζει τον αββά Σισώη να φιλοσοφεί λυπημένος και εκστατικός πάνω από τον τάφο του Αλέξανδρου και να αναρωτιέται για την κοινή μοίρα των ανθρώπων. Ο Αλέξανδρος βρίσκεται σκελετωμένος μέσα σε κιβωτιόσχημο τάφο και ο αββάς Σισώης αντιλαμβάνεται την ματαιότητα του κόσμου τούτου, λέγοντας: «Ἔ... θάνατε τίς δύναται φυγεῖν σε...» ή το της ακολουθίας «ἄρα τίς ἐστίν; Βασιλεὺς ἢ στρατιώτης, ἢ πλούσιος, ἢ πένης, ἢ δίκαιος ἢ ἄμαρτωλός;».

7. Αναπαράσταση της άμαξας που μετέφερε την σορό του Μ. Αλεξάνδρου από την Βαβυλώνα στην Αίγυπτο.

Στο έβδομο παράδειγμα υπάρχει η σχεδιαστική αποτύπωση της νεκράμαξας, που μετέφερε τη σορό του Αλεξάνδρου από τη Βαβυλώνα στη Αίγυπτο. Ο τύπος θυμίζει κιβωτιόσχημους τάφους που βλέπουμε στα αρχαιολογικά μας μουσεία, απλά η άμαξα του Αλεξάνδρου διαθέτει ρόδες για την εύκολη μεταφορά της.

8. Ο αυτοκράτορας Θεόφιλος κηδεύει την θυγατέρα του. Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 53ν.

Παρόμοιας μορφής κιβωτιόσχημη λάρνακα παρατηρούμε και στην παραπάνω εικόνα 8, όπου ιστορείται η εκφορά του σκηνώματος της θυγατέρας του αυτοκράτορος Θεοφίλου. Η εικόνα εντοπίζεται στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη. Ενδιαφέρον παρουσιάζεται στη μικρογραφία αυτή ότι πάνω στο σκηνώμα είναι τοποθετημένα 4 κεριά, ο Θεόφιλος εμφανώς λυπημένος στέκει κοντά στο φέρετρο με τη συνοδεία δύο ατόμων, ενώ αριστερά υπάρχουν λευκοφορεμένοι τρεις κληρικοί που μετέχουν της νεκρωσίμου ακολουθίας. Ο πρώτος που θυμιά είναι διάκονος, πίσω του στέκει ο επίσκοπος, κρατώντας το Ευαγγέλιο, και πιο πίσω ένας πρεσβύτερος. Η ένδυση με λευκού χρώματος άμφια παραπέμπει στο αναστάσιμο γεγονός και ότι το απόλυτο πένθος δεν ταιριάζει σε μία εκκλησία που στηρίζεται αποκλειστικά στο μυστήριο της Αναστάσεως του Χριστού.

9. Ο θάνατος του Κασσάνδρου. Κώδιξ 14 I. M. Εσφιγμένου, φ. 395.

Ο θάνατος του Κασσάνδρου, εκ των επιγόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, είλκυσε το ενδιαφέρον του ζωγράφου - διακοσμητή του κώδικα 14 της Μονής Χελανδαρίου. Ο κώδικας αναφέρεται στον λόγο του Ιωάννου Δαμασκηνού εις την Γέννηση του Χριστού και ιστορεί διάφορες φάσεις της ιστορίας. Στην μικρογραφία αυτή ιστορείται ο θάνατος του Κασσάνδρου και αναφέρει πως της γέννησης του Χριστού προηγήθηκαν κάποια γεγονότα. Παρατηρούμε την σπαργάνωση του νεκρού, τον τάφο, την γεροντική μορφή που καταθέτει το σώμα στον τάφο, την παρουσία δύο γυναικών που πιθανολογείται ότι η μία είναι η Δωριάς, αδελφή του Κασσάνδρου, η οποία τραβά τα μαλλιά της σε ένδειξη απελπισίας.

10. Ενταφιασμός των οστών του Ιωσήφ. Κώδιξ 602
Ι. Μ. Βατοπεδίου, φ. 399, 13ος αι.

Ο ενταφιασμός των λειψάνων του Ιωσήφ αποτυπώνεται στην ανωτέρω μικρογραφία από τον κώδικα 602 της Μονής Βατοπεδίου, ο οποίος χρονολογείται στο 13ο αι. Κατά την ιστορία (Ιησ. 24, 32), οι Ισραηλίτες μετέφεραν τα οστά του Ιωσήφ από την Αίγυπτο στη Συχέμ. Στο κέντρο της απεικόνισης δεσπόζει η μαρμαρίνη σαρκοφάγος, εντός της οποίας είναι τοποθετημένα τα οστά. Δύο Ισραηλίτες με κοντούς χειριδωτούς χιτώνες τοποθετούν το κάλυπτρο της σαρκοφάγου. Άλλοι δύο πίσω σε στάση συνομιλίας παραστέκουν στη μεταφορά.

11. Η ταφή του Ιώβ. Κώδιξ Β, 100
I. M. Μεγίστης Λαύρας, φ. 194, 13ος αι.

Από την Παλαιά Διαθήκη είναι και η παράσταση της ταφής του Ιώβ του κώδικα της Μεγίστης Λαύρας B100. Μέσα σε λίθινη σαρκοφάγο ιστορείται το νεκρό σώμα του Ιώβ, που είναι σπαργανωμένο με σινδόνι. Γύρω από το σκήνωμα του νεκρού παρίστανται πέντε πρόσωπα, πιθανόν τα παιδιά του, τα οποία θρηγούν και δίδουν τον τελευταίο ασπασμό. Και εδώ δεν έχουμε κάποια ιερατική μορφή που να συνοδεύει τον νεκρό.

12. Ανακομιδή των λειψάνων του αγίου Χρυσοστόμου. Κώδιξ 587 Μονής Διονυσίου, φ. 144β.

Οι λίθινοι ή ξύλινοι σαρκοφάγοι και τάφοι, πιθανότατα στην αρχαιότητα, αλλά και στη μετά Χριστόν εποχή, αποτελούσαν τον πλέον διαδεδομένο τρόπο ταφής των σκηνωμάτων, όπως φαίνεται και στη μεταφορά των λειψάνων του αγίου Χρυσοστόμου στον κώδικα 587 της Μονής Διονυσίου. Στην μικρογραφία εικονίζονται τέσσερις ιερείς με φαιλόνια, που μεταφέρουν τη λάρνακα του αγίου, και προπορεύονται ιερείς και λαός λαμπαδηφορούντες. Προηγείται ένας επίσκοπος με λευκό ωμοφόριο. Οι ιερείς, που σηκώνουν στους ώμους το άγιο λείψανο, φέρουν τα κατά την αρχαία παράδοση καστανόχρωμα φαιλόνιά τους.

13. Ταφή του αρχιερέως Ελεαζάρου. Κώδικς 602
Μονής Βατοπεδίου, φ. 399^α, 13ος αι.

Μια ιδιαίτερη απεικόνιση μας δίνει ο κώδικας 602 της Μονής Βατοπεδίου στο φ. 399^α. Ιστορείται η ταφή του αρχιερέα Ελεαζάρου (Ιησ. 24, 33). Ο Ελεάζαρ είναι τυλιγμένος με χειρίες και πάνω από αυτές φορεί φαιλόνιο. Ιστορείται ως γεροντική μορφή με φωτοστέφανο. Δύο άνδρες κρατούν το λείψανο και το τοποθετούν σε σκάμμα μέσα σε χαμηλό λοφίσκο. Στα δεξιά εικονίζεται Ισραηλίτης με φτυάρι για να συμβάλει στην ταφή.

14. Η ταφή του Ιησού του Ναυή. Κώδιξ 602 Μονής Βατοπεδίου, φ. 405, 13ος αι.

Άλλη Παλιοδιαθηκική ταφή μας παραδίδει ο κώδικας 602 της Μονής Βατοπεδίου στο φ. 405, και αφορά στην ταφή του Ιησού του Ναυή. Ο Ιησούς του Ναυή πέθανε σε ηλικία 110 χρονών και ετάφη στο όρος Εφραΐμ (βλ. Κριτ. 2, 8-9). Στη μικρογραφία παρατηρούμε πλήθος λαού που μετέχει στην εξόδιο πομπή. Δύο άνδρες γενειοφόροι τοποθετούν με σεβασμό το σώμα στη μαρμάρινη σαρκοφάγο το οποίο είναι τυλιγμένο με χειρίες και φέρει φαιλόνιο από πάνω. Αν υποθέσουμε ότι αυτοί που τοποθετούν το σώμα στη σαρκοφάγο έχουν ιερατική αξία, αξίζει να σημειωθεί ότι είναι ντυμένοι στα λευκά.

15. Ο θάνατος του Ααρών και οι τεθλιμμένοι Ισραηλίτες. Κώδιξ 602 Μονής Βατοπεδίου, φ. 165, 13ος αι.

Στον κώδικα 602 της Μονής Βατοπεδίου ιστορείται η ταφή του Ααρών. Καθώς οι Ισραηλίτες πορεύονται προς τη Χαναάν, ο Μωυσής παίρνει εντολή να ανεβεί στην κορυφή του όρους με τον Ααρών και τον γιο του Ελεάζαρ. Ο Ααρών πεθαίνει στην κορυφή (βλ. Αριθ. 20, 23-29). Διάδοχός του χρίεται ο Ελεάζαρ, στον οποίον λίγο προ του θανάτου παραδίδει ο Μωυσής τα αρχιερατικά ενδύματα του πατέρα του. Στη μικρογραφία ιστορείται η μαρμάρινη σαρκοφάγος με το σώμα του Ααρών, ο οποίος είναι σαβανωμένος με χειρίες, και προ του τάφου στέ-

κουν ο Μωυσής και ο Ελεάζαρ με αρχιερατικά ενδύματα. Στο κάτω μέρος της παράστασης εικονίζονται πάλι ο Μωυσής και ο Ελεάζαρ, με ομάδα Ισραηλιτών που θρηγνούν για τον θάνατο του Ααρών.

16. Σκηνή από την Έξοδο, η μεταφορά της σορού του Ιωσήφ. Ισπανικό χειρόγραφο 1320, (Βρετανικό Μουσείο).

Στο Ισπανικό χειρόγραφο 1320 μας παραδίδεται μια σκηνή από την Έξοδο, όπου ιστορείται η μεταφορά του σκηνώματος του Ιωσήφ προκειμένου να ταφεί. Το σώμα του νεκρού είναι τοποθετημένο σε φορείο, σκεπασμένο με σινδόνι και βασταχτές μεταφέρουν το σώμα, ενώ προηγούνται προφανώς άνθρωποι που φέρουν κάποια ιερατική ιδιότητα.

17. Σπάραγμα εικόνας, Ιστορικό Μουσείο Μόσχας.

Σε σπάραγμα εικόνας του 14ου αι. σώζεται η παράσταση που αποτυπώνεται η ταφή του Προφήτου Προδρόμου. Στο ερημικό βραχώδες τοπίο υπάρχει λίθινος τάφος, εντός του οποίου οι μαθητές του Προδρόμου τοποθετούν το σώμα του αγίου Ιωάννου. Η θλίψη στα πρόσωπά τους είναι εμφανής και η κίνησή τους δείχνει τον σεβασμό στον νεκρό Προφήτη. Στην εικόνα αυτή το άγιο λείψανο τοποθετείται ακέφαλο στον τάφο και μάλιστα είναι σπαργανωμένο με χειρίες, όπως και το σώμα του Χριστού και του Λαζάρου.

18. Ο θάνατος και η ταφή της Μαριάμ. Κώδιξ 602
Μονής Βατοπεδίου, φ. 162α, 13ος αι.

Στον κώδικα 602 της Μονής Βατοπεδίου, στο φ. 162, ιστορείται σε μικρογραφία η ταφή της Μαριάμ, αδελφής του Μωυσή (βλ. Αριθ. 20, 1). Καθώς οι Ισραηλίτες φτάνουν στην έρημο Σιν, εγκαθίστανται στην Κάδη, όπου και πεθαίνει η Μαριάμ. Το περισσότερο μέρος της μικρογραφίας καταλαμβάνει η μαρμαρίνη λάρνακα εντός της οποίας δύο άνδρες τοποθετούν το τυλιγμένο με χειρίες σώμα της νεκρής. Πίσω και αριστερά μια ομάδα λαού, με πρώτο τον Μωυσή, παρίστανται με αίσθημα λύπης στα πρόσωπά τους. Έχει σημασία να τονίσουμε ότι οι κιβωτιόσχημοι μαρμαρίνοι ή λίθινοι τάφοι ήταν προφανώς συνήθεις για τις ταφές.

19. Η ταφή του Χριστού. Κώδιξ 61, Μονής Παντοκράτορος, φ. 122α, 9ος αι.

Με μια σχεδιαστική αποτύπωση ιστορείται η ταφή του Χριστού στον κώδικα 61 της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους. Εικονίζει βουνό με σπηλαιώδες άνοιγμα, μέσα στο οποίο οι μαθητές του Χριστού Ιωσήφ από Αριμαθείας και ο Νικόδημος μεταφέρουν ο σώμα του Κυρίου, το οποίο είναι τυλιγμένο με σινδώνη.

20. Η ταφή του Χριστού. Κώδιξ 587 Μονής Διονυσίου, φ. 16^α, 11ος αι.

Το ίδιο θέμα της ταφής του Χριστού ιστορεί και ο ζωγράφος του κώδικα 587 της Μονής Διονυσίου του Αγίου Όρους, που χρονολογείται στο 11ο αι. Σπηλαιώδες βουνό, μέσα στο οποίο υπάρχει λίθινη λάρνακα, εντός της οποίας οι δύο μαθητές, ο Ιωσήφ και ο Νικόδημος, τοποθετούν το σπαργανωμένο με κειρίες σώμα του διδασκάλου τους, ενώ στο άνω μέρος της παράστασης εικονίζονται δύο μορφές γυναικών που θρηνολογούν τον Κύριο.

21. Ο ενταφιασμός του Χριστού. Μονή Φιλανθρωπινών, Νησί Ιωαννίνων, 16ος αι.

Παρόμοιας εικαστικής απόδοσης είναι και η τοιχογραφία της Μονής Φιλανθρωπινών, όπου ιστορούνται ο Νικόδημος και Ιωσήφ, που εικονίζεται γέρων ασπρογένης, να τοποθετούν το σώμα του Ιησού σε λάρνακα μέσα στο λατομημένο μνημείο. Το σώμα είναι σπαργανωμένο με κειρίες που καλύπτουν την κεφαλή αλλά όχι το πρόσωπο.

22. Η πρόθεση του σώματος του Χριστού και ο θρήνος. ΝΕΡΕΖΙ, 12ος αι.

Η πρόθεσις του νεκρού είναι μία διαδικασία που παρατηρείται σε όλους τους λαούς, καθώς ο νεκρός λαμβάνει τις τελευταίες εκδηλώσεις αγάπης και σεβασμού από τους οικείους του. Έτσι και το σώμα του νεκρού Χριστού, καθώς κατεβαίνει από τον σταυρό, δέχεται τις πρώτες ψαύσεις αγάπης από την Μητέρα του και τον αγαπημένο Του μαθητή Ιωάννη. Οι εκφράσεις του πόνου και ο σπαραγμός της Κυρίας Θεοτόκου αποτελούν ίσως τα καλύτερα δείγματα εικαστικής ιστορίας αυτής της φοβερής στιγμής. Η έκφραση της Παναγίας που αγκαλιάζει στοργικά το «γλυκύ της έαρ» και ο σεβασμός του Ιωάννη, καθώς προσκυνεί το χέρι του διδασκάλου, φανερώνουν τα ψυχικά συναισθήματα και των δύο αγίων μορφών. Η εικόνα ιστορεί εδώ μόνο την πρόθεση του νεκρού, πριν ακόμα δεχτεί τον μυρισμό και την σπαργάνωση.

23. Ο επιτάφιος θρήνος. Κώδιξ 937 Μονής Βατοπεδίου, φ. 17β, 14ος αι.

Η ίδια στιγμή ιστορείται από τον ζωγράφο του κώδικα 937 της Μονής Βατοπεδίου που χρονολογείται στον 14ο αι. Ο σταυρός είναι πλέον χωρίς το σώμα του Κυρίου, το οποίο τοποθετήθηκε πάνω σε μαρμάρινη πλάκα. Δύο άγγελοι θρηγούν για τον θάνατο του Κυρίου, ενώ η Παναγία με τον Ιωάννη και έναν ακόμη μαθητή του Διδασκάλου στέκουν πάνω από τον Χριστό θρηγούντες, ενώ σε πρώτο πλάνο μπροστά από το νεκρό σώμα τρεις γυναικείες μορφές, θρηνολογούσες, αποτίουν τον τελευταίο ασπασμό.

24. Η αποκαθήλωση και ο επιτάφιος θρήνος. Τοιχογραφία Μονής Βατοπεδίου, 14ος αι.

Όλη η τραγικότητα αυτή του θανάτου του Χριστού, ιστορείται, με πολύ έντονο και εκφραστικό τρόπο, από τον ζωγράφο της Μονής Βατοπεδίου, τον 14ο αι. Μορφές τραβηγμένες από τον πόνο και την συντριβή, πρόσωπα που ασχολούνται με την περιποίηση του νεκρού σώματος, κινήσεις έντονες αλλά και σπαραγμός, την όλη δε σκηνή πλαισιώνει η θλίψη των αγγέλων που κρύβουν τα πρόσωπά τους θρηνώντας.

25. Η ανάσταση του υιού της χήρας της Ναΐν. Μονή Φιλανθρωπινών, Νησί Ιωαννίνων, 16ος αι.

Μία χαρακτηριστική εικόνα νεκρού είναι αυτή που ιστορεί την ανάσταση του υιού της χήρας της Ναΐν. Η εικόνα παριστά τη Ναΐν με τα κάστρα και τα βουνά της, στο κέντρο της όλης παράστασης ιστορείται νεκροκρέβατο, πάνω στο οποίο κάθεται σπαργανωμένος ο νεαρός γιός της χήρας. Η μητέρα του είναι στα πόδια του Ιησού κλαίουσα και τριχωμένη, ενώ άλλα πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντος παραστέκουν γύρω από το νεκροκρέβατο. Μία γεροντική μορφή πίσω από τον νεκρό στηρίζει το σώμα, που μόλις ανέλαβε την ζωή από τον Χριστό, ο οποίος είναι απέναντί του και τον ευλογεί λέγοντας εκείνο το «νεανίσκε σύ λέγω ἐγέρθητι!» Πίσω από τον Χριστό η ομάδα των μαθητών Του που βλέπουν εκστατικοί το θαύμα.

26. Η ανάσταση του Λαζάρου. Ψηφιδωτό του 12ου αι. Capella Palatina, Παλέρμο Σικελίας.

Στις εικονογραφικές ιστορήσεις της ανάστασης του Λαζάρου ενδιαφέρον παρουσιάζει η σπαργάνωση του σώματος του Λαζάρου, που παραπέμπει σε παρόμοιες εικόνες από την ταφή του Χριστού αλλά και του υιού της Χήρας της Ναϊν που είδαμε παραπάνω. Εδώ το λαξευμένο μνημείο φέρεται ως κτιστό μαρμαροθετημένο και κάτω η λάρνακα που φύλασσε το σώμα του Λαζάρου. Ιστορούνται επίσης οι μαθητές του Κυρίου και οι αδελφές του Λαζάρου οδυρόμενες, ενώ μία ομάδα λαού παρακολουθεί τα της αναστάσεως.

27. Η ανάσταση του Λαζάρου. Πάτμος, τέλος του 15ου αι.

Στην εικόνα 27, που έχει το ίδιο θέμα με την 26, βλέπουμε πως ο ζωγράφος δίνει άλλη όψη στο μνημείο που δέχτηκε το σώμα του Λαζάρου καθώς το αναπαριστά ως μνημείο λεξευμένο σε βουνό. Κατά τα άλλα τα πρόσωπα που μετέχουν στην εικόνα είναι χωρισμένα σε δύο ομάδες, ενώ ένας νέος ήδη έχει αρχίσει να ξετυλίγει τα σάβανα του Λαζάρου. Στο βάθος της εικόνας απεικονίζεται η Βηθανία.

28. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Ευαγγελιστάριο Μο-
νής Ιβήρων, φ. 300α, 11ος αι.

Ενδιαφέρον στην εικονογραφία παρουσιάζουν οι ιστορήσεις του θέματος της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Στο παράδειγμα 28, που χρονολογείται στον 11ο αι., εικονίζεται η Παναγία τοποθετημένη σε νεκροκρέβατο υπό μορφή σκίμποδος. Το σώμα της είναι τοποθετημένο σχεδόν ανακεκλιμένο, καθώς οι Απόστολοι κυκλώνουν το νεκροκρέβατο ανά δύο ομάδες, ενώ ο Ιωάννης βρίσκεται γονατιστός πίσω ακριβώς από το σκήνωμα της Θεοτόκου. Στο κέντρο της εικόνας ιστορείται ο Χριστός, που

κρατά στα χέρια του, σε μορφή βρέφους, την ψυχή της Παναγίας Μητέρας Του, την οποία παραλαμβάνει ένας άγγελος. Η ιστόρηση της ψυχής ως βρέφους είναι αρχαία προχριστιανική παράδοση. Η όλη παράσταση είναι ζωγραφισμένη με μια λακωνικότητα και ακολουθεί την κλασική άποψη που εκφράζεται με λιτότητα και ισορροπία. Το θέμα της εικονιστικής απόδοσης της Κοιμήσεως είναι επηρεασμένο από την απόκρυφη παράδοση.

29. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Άγιος Νικόλαος Κασνίτζη, Καστοριά, 12ος αι.

Έναν αιώνα αργότερα στην Καστοριά βλέπουμε το ίδιο θέμα, δουλεμένο επίσης με λιτότητα χωρίς πολλές λεπτομέρειες, όπου η Παναγία είναι επίσης τοποθετημένη σε χαμηλότερο σίμποδα. Ο Χριστός στο κέντρο κρατώντας την ψυχή-βρέφος, την οποία παραλαμβάνουν

εδώ δύο άγγελιοι. Μία ομάδα τεθλιμμένων μαθητών θρη-
νει για την απώλεια, ενώ δεσπόζουν στην όλη παράσταση
και οι μορφές δύο λευκοφορεμένων επισκόπων, που κρα-
τούν λειτουργικά βιβλία ανά χείρας. Το ενδιαφέρον εδώ
είναι ότι, σ' αυτή την πρώιμη παράσταση της Καστοριάς,
μας δίνεται η πληροφορία για την αμφίεση των κληρικών
που συνοδεύουν τον νεκρό και λευχειμονούν, διότι το μυ-
στήριο του θανάτου είναι άμεσα συνδεδεμένο με το μυ-
στήριο της Αναστάσεως. Παράδοση που διατηρήθηκε για
αρκετά χρόνια, μέχρι και τις μέρες μας, από σεβάσμιους
παραδοσιακούς ιερείς.

30. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Μονή Τοπλού, Κρήτη, 16ος αι.

Η παράδοση αυτή των λευκοφορεμένων ιεραρχών στην Κοίμηση της Θεοτόκου είναι ένα θέμα που απαντάται και σε πολλές φορητές εικόνες, όπως αυτή του παραδείγματος 30, από τη Μονή Τοπλού της Κρήτης, όπου στην πολυπρόσωπη παράσταση δύο επίσκοποι διακρίνονται λευκοφορεμένοι, καθώς πλαισιώνονται από τους δώδεκα Αποστόλους και άλλες ουράνιες δυνάμεις, έτοιμες να παραλάβουν την ψυχή της Παρθένου Μαρίας.

31. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Καστοριά, Μαυριώτισσα, 12ος αι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η παράσταση που ιστορείται στο ναό της Μαυριώτισσας στην Καστοριά (12ος αι.), όπου η μεγάλη επιφάνεια προσφέρεται για ανάπτυξη του θέματος σε μία πολυπρόσωπη παράσταση Η Παναγία τοποθετημένη στη νεκρική κλίνη, με ανασηκωμένο το πάνω μέρος του σώματος, δέχεται τις νεκρικές τιμές από τους Αποστόλους και τους αγγέλους που πλαισιώνουν το σκήνωμα. Ο Χριστός στο κέντρο της παράστασης κρατά την ψυχή της Μητέρας του και την παραδίδει στους αγγέλους, ενώ πίσω εικονίζονται σπίτια ψηλά στα παράθυρα των οποίων υπάρχουν γυναικείες μορφές που θρηνηδούν, ο απόστολος Παύλος ασπάζεται τα πόδια της Θεοτόκου, ενώ ο Πέτρος παραστέκει στο προσκέφαλό της. Δύο επίσκοποι, πιθανότατα κατά τον Κόντογλου, ο Ιάκωβος ο Αδελφόθεος και ο Τιμόθεος, αναπέμπουν τις νεκρώσιμες ευχές, με λευκά ωμοφόρια και φαιλόνια στην συνηθισμένη σκουρόχρωμη για την εποχή απόχρωση.

32. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Ευαγγελιστάριο σκευφυλακίου Μεγίστης Λαύρας, Άγιο Όρος. Κώδιξ Α. 46, φ. 134β.

Η μικρογραφία του κώδικα Α 46 της Μονής της Λαύρας ιστορεί το θέμα της Κοιμήσεως κατά τον κλασικό λιτό τρόπο, χωρίς την πολυπληθή παρουσία άλλων προσώπων. Η Θεοτόκος ανακεκλιμένη καταλαμβάνει σχεδόν το όλον της παράστασης. Οι Απόστολοι χωρίζονται σε δύο ομάδες, προεχόντων των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ο Χριστός με την ψυχή της Μητέρας Του στα χέρια, την οποία παραδίδει στους δύο αγγέλους, ενώ στο

πάνω μέρος της μικρογραφίας με ένα ημικύκλιο σημαίνεται ο ουρανός. Πάνω από το προσκέφαλο της Παναγίας εικονίζεται ένας επίσκοπος με λευκό ωμοφόριο.

33. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Φορητή εικόνα Μονής Αγίας Αικατερίνης, Σινά, β' μισό 13ου αι.

Στον καθιερωμένο αυτόν εικονογραφικό τύπο έρχονται να προστεθούν οι εικόνες του Σινά, τον 13ο αι., που δίνουν στο ζωγράφο την ευκαιρία να αναπτύξει το θέμα

του με ιστόρηση περισσότερων προσώπων. Ενώ δηλαδή κρατά την ίδια θεματολογία και στήσιμο των μορφών, με την ανακεκλιμένη Θεοτόκο και τους πρωτοκορυφαίους σε πρώτο πλάνο, με τον μαθητή που παρέλαβε την Θεοτόκο εις τα ίδια, κατά την επιθυμία του Χριστού, να ασπάζεται το τίμιο λείψανο, ο ζωγράφος προσθέτει κτήρια, κάνει πιο δυναμική την παρουσία του ουρανού, από τον οποίο κατέρχονται οι άγγελοι, ενώ ιστορεί να την παρουσία τεσσάρων επισκόπων. Ο Φώτης Κόντογλου γράφει πώς οι επίσκοποι αυτοί είναι ο Ιάκωβος ο Αδελφόθεος, ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης, ο άγιος Τιμόθεος και ο άγιος Ιερόθεος. Και οι τέσσερις επίσκοποι είναι ντυμένοι στα λευκά, νοηματοδοτώντας τη χαρά της μεταστάσεως.

34. Ο τίμιος Πρόδρομος. Εικόνα με σκηνές από τον βίο του. Ιερά Μονή Δοχειαρίου, 1696.

Η μορφή του αγίου Προδρόμου αναμφίβολα ενέπνευσε τους ζωγράφους να ιστορήσουν όχι μόνο τη μορφή του αλλά και σκηνές από τον βίο του, όπως στην εικόνα 34. Πρόκειται για εικόνα του 17ου αι., όπου ο ζωγράφος έχοντας στο κέντρο του θέματος τον Πρόδρομο, ως τον ένσαρκο άγγελο της παρουσίας Χριστού, περιμετρικά της εικόνας ιστορεί λεπτομέρειες από την ζωή του αγίου και φυσικά και το μαρτυρικό του τέλος. Η σορός του αγίου ιστορείται ακέφαλη και απολαμβάνει τις δέουσες νεκρικές τιμές, πριν να τοποθετηθεί στον τάφο περιτυλιγμένος σε μία σινδόνη, κατά το σημερινό πρότυπο της μοναχικής ταφής, ενώ σε προηγούμενη εικόνα ήταν σπαργανωμένος με χειρίες.

35. Η Κοίμηση του οσίου Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχου. Μόσχα, 17ος αι.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιστορία της Κοιμήσεως του οσίου Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχου. Στη σκηνή παρίστανται ένα πλήθος ανθρώπων που επιβεβαιώνουν το θαυμαστό όνομα του μεγάλου οσίου. Ο άγιος βρίσκεται στο νεκροκρέβατο ντυμένος στα άμφιά του, κρατώντας στα χέρια του Ευαγγέλιο. Μπροστά στο σκηνώμα βρίσκονται δύο μορφές, ένας διάκονος που θυμιά και ένας αναγνώστης που κρατά ανοιχτό βιβλίο και το προτείνει σε έναν επίσκοπο, ο οποίος ηγείται μίας ομάδας επισκόπων και κληρικών. Στην αριστερή πλευρά της εικόνας βρίσκεται άλλος επίσκοπος σε στάση ευλογίας του σκηνώματος, ενώ σε δεύτερο πλάνο προηγείται ένας νέος κρατώντας λάβαρο λιτανείας, πίσω του δε εικονίζο-

νται μοναχοί λαμπαδηφορούντες, καθώς και μια ομάδα φαλτών, με τα ειδικά καλύμματα της κεφαλής τους, αναλόγως του οφικίου τους. Στο άνω μέρος της εικόνας δύο άγγελοι αναλαμβάνουν την ψυχή του Οσίου, υπό μορφή βρέφους, και την ανεβάζουν στον ουρανό, ο οποίος σημαίνεται με ένα ημικύκλιο. Την όλη παράσταση πλαισιώνουν βουνά δεξιά και αριστερά και ένα ναϊδιόσχημο κτήριο. Αξίζει να σημειωθεί εδώ η γενική λαμπαδηφορία και η αμφίεση των κληρικών που φέρουν λευκά ωμοφόρια, πολυσταύρια φαιλώνια και λευκά στιχάρια.

36. Λεπτομέρεια από την εικόνα της Μετάστασης του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Επιστήλιο τέμπλου Ιεράς Μονής Ιβήρων, 18ος αι.

Η εικόνα 36 μας παραδίδει την ταφή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, ο οποίος θάπτεται σε μαρμαρίνη λάρνακα, δεχόμενος τον τελευταίο ευπρεπισμό από κάποιον νέο, ενώ στα δεξιά άλλος νέος κρατώντας φτυάρι αναλαμβάνει τα της ταφής. Πάνω από το άγιο λείψανο υπάρχει σφαιρική δόξα, που σηκώνουν δύο άγγελοι, κρατώντας την ψυχή του αγίου στα χέρια τους κατά μίμηση της κοιμήσεως της Θεοτόκου.

37. Η Κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου. Φορητή εικόνα.

Η εικόνα 37, που αναπαριστά την Κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου, μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες περί της ταφής του αγίου. Ο άγιος καταλαμβάνει την όλη εικόνα, καθώς ιστορείται πάνω σε νεκροκρέβατο φορώντας άπασαν την αρχιερατική του στολή και κρατώντας Ευαγγέλιο. Γύρω του ιστορούνται τρεις επίσκοποι, ο ένας μάλιστα θυμιά το σκήνωμα του αγίου και κρατά ανοιχτό βιβλίο. Πίσω τους βρίσκεται ένας διάκονος, ενώ διακρίνεται και ένας αναγνώστης με ανοιχτό βιβλίο δια-

βάζοντας προφανώς το φαλτήριο. Μοναχοί, μοναχές και λαϊκοί συνωθούνται γύρω από το σκήνωμα του αγίου, ενώ πίσω από τον επίσκοπο, που ιστορείται στα δεξιά της εικόνας, υπάρχει ο χορός των αρχόντων και των φαλτών που φέρουν στην κεφαλή τα χαρακτηριστικά τους καλυμαύχια. Πίσω απ' όλη την παράσταση εικονίζεται προφανώς η Καισάρεια και ένας Ναός, ενώ δύο άγγελοι παραλαμβάνουν την ψυχή του αγίου Βασιλείου. Και εδώ οι αρχιερείς φέρουν άπασαν την αρχιερατική τους αμφίεση, που είναι λευκού χρώματος.

38. Η Κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου. Κώδικς 61 Μονής Διονυσίου, φ. 35α, 11ος αι.

Παρόμοιο θέμα απαντάται και στον κώδικα 61 της Μονής Διονυσίου όπου ο ζωγράφος ιστορεί την Κοίμηση

του Μεγάλου Βασιλείου και χρονολογείται στον 11ο αι. Ο άγιος είναι σε νεκρική κλίνη φέρων την αρχιερατική του στολή κρατώντας Ευαγγέλιο. Πίσω του, ανάμεσα σε τρεις κηροστάτες, βρίσκεται ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, κρατώντας βιβλίο, ζωγραφισμένος σε κίνηση λόγου εκφωνώντας τον γνωστό επικήδειο. Στα δεξιά της εικόνας ευρίσκεται ομάδα πιστών, για να δώσει τον τελευταίο ασπασμό, ενώ αριστερά όμιλος επισκόπων και κληρικών σε στάση προσευχητική, φορώντας όλοι λευκά ωμοφόρια.

39. Η Κοίμηση του αγίου Νικολάου. Μονή Ντίλιου, Νησί Ιωαννίνων, 16ος αι.

Η Κοίμηση ενός άλλους μεγάλου αγίου συχνά επίσης απασχόλησε τους ζωγράφους. Σε τοιχογραφία της Μο-

νής Ντίλιου στο Νησί των Ιωαννίνων ιστορείται η Κοίμηση του αγίου Νικολάου και παρουσιάζει αρκετά κοινά στοιχεία με την εικόνα του Μεγάλου Βασιλείου. Ο άγιος ιστορείται επί της νεκρικής κλίνης ενδεδυμένος με άπασαν την αρχιερατική του στολή και το Ευαγγέλιο ανά χείρας. Δύο επίσκοποι με πολυσταύρια λευκά φαιλόνια και λευκά ωμόφορα δεσπόζουν μπροστά στο σκήνωμα του αγίου Νικολάου. Πίσω από το σκήνωμα υπάρχει κιβώριο, στοιχείο που υπενθυμίζει ότι οι επίσκοποι τοποθετούνταν μπροστά από το άγιο Βήμα, στον σολέα, ενώ πιο πίσω υπάρχουν κτήρια και ναός. Γύρω από το σκήνωμα, κληρικοί, μοναχοί, λαϊκοί, χοροί ψαλτών έτοιμοι να προπέμψουν τον Μεγάλο άγιο!!

40. Η Κοίμηση του αγίου Νικολάου. Μονή Φιλανθρωπινών, 16ος αι.

Αίσθηση προκαλεί η κοίμηση του αγίου Νικολάου σε τοιχογραφία στη Μονή Φιλανθρωπινών στο ίδιο Νησί.

Εδώ τηρείται η παράδοση που ήθελε τον επίσκοπο να θάπτεται καθιστός επί θρόνου, ενώ δεξιά και αριστερά του βρίσκονται δύο επίσκοποι με τα λειτουργικά τους βιβλία και λευκά άμφια. Πιο πίσω εικονίζεται ένας λευχειμονών διάκονος, θυμιώντας το άγιο λείψανο, και πιο πίσω ομάδες κληρικών, μοναχών, μοναζουσών και πλήθος πιστών προσκυνητών, που θέλουν να προσκυνήσουν τον άγιο. Το πολυπρόσωπο της παράστασης σηματοδοτεί το μέγεθος της προσωπικότητας του αγίου και της τιμής που απολάμβανε από τους πιστούς που σπεύδουν να τον τιμήσουν.

41. Η Κοίμηση του αγίου Νικολάου. Μονή Ελεούσης (1759), Νησί Ιωαννίνων.

Την ίδια εικονογραφική παράδοση ακολουθεί και ο ζωγράφος στη Μονή Ελεούσης στο Νησί των Ιωαννίνων.

Το σκήνωμα του αγίου είναι τοποθετημένο σε θρόνο δεσποτικό, δύο μοναχοί γονατιστοί δέονται προς τον άγιο και δύο χοροί επισκόπων δεξιά και αριστερά πλαισιώνουν την νεκρική σκηνή. Οι επίσκοποι είναι ντυμένοι με άπασαν την αρχιερατική τους αμφίεση και αναπέμπουν δεήσεις και νεκρώσιμες ευχές, πίσω τους δε διακρίνονται οι χοροί των ψαλτών με τα ειδικά καλύμματα της κεφαλής τους, καθώς και λαός που παραστέκεται στην ακολουθία. Πρέπει να υπογραμμίσουμε την ιδιαιτερότητα του θρόνου που βρίσκεται το σκήνωμα γιατί δεν πρόκειται για απλό θρόνι, αλλά μάλλον για την αρχιερατική καθέδρα του επισκόπου.

42. Ο άγιος Νικόλαος και σκηνές από τον βίο του.
Έργο ιερέως Νικολάου Κάλπου (1674).

Στο παράδειγμα 42 που εικονίζεται σε λεπτομέρεια η Κοίμηση του αγίου Νικολάου, βλέπουμε ο άγιος να είναι τοποθετημένος σε νεκρικό κρεβάτι ύπτιος, ενώ γύρω του άλλοι τέσσερις επίσκοποι και κληρικοί αναπέμπουν τις νεκρώσιμες ευχές. Σε δεύτερο πλάνο διακρίνεται ένας λευκοφορεμένος διάκονος, ο δε Κύριος αναλαμβάνει την ψυχή του αγίου. Πίσω από τον Χριστό παραστέκουν δύο άγγελοι. Οι αρχιερείς εδώ φορούν λευκά μεν ωμοφόρια, αλλά διαφορετικού χρώματος φαιλόνια, που σημαίνει ότι μετά τον 16ο αι. αλλάζει και η λογική της ομοιόμορφης αμφίεσης στο μυστήριο του θανάτου. Και εδώ ο ζωγρά-

φος αναπαράγει ζωγραφικά τον γνωστό τύπο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

43. Η Κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου. Κώδιξ 6 I. Μ. Παντελεήμονος, φ. 100α, Άγιο Όρος, 12ος αι.

Στον κώδικα 6 της Μονής Παντελεήμονος ιστορείται επίσης η Κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου, στο φ. 110^α. Ο άγιος εικονίζεται νεκρός μέσα σε μαρμάρινη σαρκοφάγο. Φέρει άπασαν την αρχιερατική του στολή και έχει πάνω στο στήθος του ανοιχτό το Ευαγγέλιο. Πίσω από τη λάρνακα διακρίνεται το κιβώριο της αγίας Τραπέζης. Ο φίλος και συνασκητής της νεότητός τους, ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, σκύβει και ασπάζεται το τίμιο λείψανό του. Στα δεξιά της παράστασης υπάρχει μία ομάδα λευκοφορεμένων επισκόπων, ενώ στα αριστερά υπάρχει ένας όμιλος θρηγούντων μοναχών.

44. Η Κοίμηση του Μεγάλου Αθανασίου. Κώδιξ 6 Μ. Παντελεήμονος Αγίου Όρους, φ. 219α, 12ος αι.

Στον ίδιο εικονογραφικό τύπο κινείται και ο ζωγράφος της μικρογραφίας του Κώδικα 6, φ. 219, της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, που ανήκει στον 12ο αι. Ο μέγας Αθανάσιος βρίσκεται στην νεκρική κλίνη του φορώντας την αρχιερατική του στολή. Πίσω του βρίσκεται κιβώριο και ξεχωρίζει η μορφή του αγίου Γρηγορίου ο οποίος γονατιστός ασπάζεται τον άγιο Αθανάσιο. Παρίστανται ακόμη ένας επίσκοπος θρηνηδών, με λευκό ωμόφορο και φαιλόνιο, ένας μοναχός σε κίνηση λόγου και δύο ακόμα μορφές σε έκφραση λύπης.

45. Η Κοίμηση του Πατριάρχου Πολυεύκτου. Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 164r.

Πολλές και ενδιαφέρουσες ταφές και νεκρικές ιστορήσεις έχει να μας δώσει το χειρόγραφο του Σκυλίτζη «Σύνοψις ιστοριών», κώδικας 26-2 της Εθνικής βιβλιοθήκης της Μαδρίτης, που ανάγεται στον 12ο αι. Κατά κανόνα ιστορεί θέματα που έχουν να κάνουν με κηδεύσεις και νεκρικές πομπές αυτοκρατόρων, βασιλέων, πατριαρχών και εξεχόντων προσώπων της εποχής του.

Στην εικόνα 45 ιστορείται η κοίμηση του Πατριάρχου Πολυεύκτου. Ο ζωγράφος θέλοντας να είναι άκρως παραστατικός ζωγραφίζει την όλη παράσταση μέσα σε αρχιτεκτονική τομή του ναού, που περιλαμβάνει και το ιερό βήμα με την αγία Τράπεζα. Το σκήνωμα του Πατριάρχου κατά το έθος είναι τοποθετημένο προ του ιερού βήματος, πλασιωμένο με ψηλούς κηροστάτες ενώ γύρω από τη σορό του Πατριάρχη υπάρχουν μοναχοί, κληρικοί και φάλτες. Ο νεκρός φοράει την αρχιερατική του στολή.

46. Η τελευταία του Βασιλέως Ρωμανού Α΄.
Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 134r.

Στο ίδιο χειρόγραφο, στο φ. 134r, ιστορείται η τελευταία του Βασιλέως Ρωμανού. Κατά τον ίδιο τρόπο ο ζωγράφος αναπαριστά πεντάτρουλο ναό ή το ιερό παλάτιο σε τομή, όπου στο κέντρο είναι τοποθετημένο το σκήνωμα του Ρωμανού, σκεπασμένο με νεκρική σινδόνη. Ο βασιλιάς φέρεται να είναι σαβανωμένος και διακρίνεται μόνο το πρόσωπό του. Πίσω του βρίσκεται μια γεροντική μορφή με λευκό γένι, και αριστερά μια ομάδα λευκογένιων πιθανώς κληρικών και μοναχών.

47. Η τελευταία του Κωνσταντίνου Ζ΄.
Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 139ν.

Στο ίδιο εικαστικό μοτίβο κινείται και η τελευταία του βασιλέως Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογεννήτου. Το σκήνωμα του Κωνσταντίνου είναι τοποθετημένο στο κέντρο του παλατίου. Δεξιά διακρίνεται μία ομάδα επισκόπων και κληρικών, ενώ αριστερά δύο όμιλοι ανδρών, πιθανόν ψάλτες, που φορούν λευκό κάλυμμα στην κεφαλή και ιστορούνται σε έκφραση πένθους. Έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι σημαντικές πληροφορίες που καταγράφει ο Πορφυρογέννητος στην «Βασίλειο τάξη» περί της κηδείας των αυτοκρατόρων καθώς περιγράφει όλο το τυπικό με κάθε λεπτομέρεια: «Εξέρχεται το λείψανον διά του καβαλλαρίου και τίθεται εις τα ιθ' ακούβια η χρυσή κλίνη, η επονομαζομένη της λύπης και πρόκειται το αυτό λείψανον, εστεμμένον μετά διβητησίου και χρυσής χλαμίδος και καμπαγίων και εισέρχονται οι της Αγίας Σοφίας γή-

λωνες και ο κλήρος, ωσαύτως και πάσα η σύγκλητος των σκαραμαγγίων και ψάλλουσι την ακολουθίαν. Ειθ' ούτω νεύει ο πραιπόσιτος τω της καταστάσεως και λέγει εκείσαι: «Ἐξέλθε βασιλεύ των βασιλευόντων και Κύριος των κυριευόντων», τούτο λέγει τρίτον και παραυτίκα αίρεται το λείψανον παρά των βασιλικών και πάλιν εισφέρουσιν αυτό ένδον της χαλκῆς και τιθέασιν αυτό εκείσε και ποιούσιν τα εξ έθους. Και ότε οφείλει αρθῆναι το λείψανον, νεύει ο πραιπόσιτος τω της καταστάσεως και άρχεται λέγειν εκ τρίτου το: «έξελθε βασιλεύ...» και τα εξῆς και ειθ' ούτως εξέρχεται το λείψανον εκ της χαλκῆς, βασταζόμενον υπό πρωτοσπαθαρίων και διέρχεται διά της μέσης και τον τόπον καταλαμβανόντων ενώ μέλει κηδευθῆναι. Γίνεται η ακολουθία της ψαλμωδίας και τα συνήθη. Είτα νεύει πάλιν ο πραιπόσιτος τω της καταστάσεως και ποιείται την αντιφώνησιν ούτως: «Είσελθε, Βασιλεύ, καλεί σε ο Βασιλεύς των βασιλευόντων και Κύρος των κυριευόντων» εκ τρίτου. Ειθ' ούτως: «Απόθου το στέμμα από της κεφαλῆς σου», και ευθέως αίρεται το στέμμα παρά του πραιποσίτου και τίθεται σμινντέϊνον μετά πορφυράς λιτής και τίθεται εν τω μνημείω. Ιστέον ότι ο αυτός τύπος και η αυτή τάξις και ακολουθία γίνεται και εις την της Αυγουστής κηδείαν». (Κωνσταντίνου Πορφυρογενήτου, PG 112, 541). Αυτό το τελετουργικό λοιπόν ιστορεί και ο ζωγράφος του χειρογράφου.

48. Η τελευταία του βασιλέως Χριστοφόρου.
Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 128r.

Στην εικόνα 48 παρατηρούμε την τελευταία του Χριστοφόρου Βασιλέως. Μάλλον πρόκειται για βασιλιά των Βουλγάρων. Σε τομή εικονίζεται το παλάτι, με τρούλους σε πρώτο πλάνο και πίσω η σορός του Χριστοφόρου, ντυμένου με βασιλικά ενδύματα και βασιλική μίτρα. Γύρω από το λείψανό του συνωθούνται πλήθος τεθλιμμένων ανθρώπων, που σπεύδουν για τον τελευταίο ασπασμό.

49. Η τελευταία Ελένης μητρός του βασιλέως Ρωμανού. Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 141.

Στην εικόνα 49 ιστορείται η κοίμηση της Ελένης, μητέρας του βασιλέως Ρωμανού. Η παράσταση ιστορεί την κοιμηθείσα στο κέντρο της εικόνας και παράλληλα δείχνει σε τομή το παλάτιο, μέσα στο οποίο υπάρχει σε δύο ομίλους παρουσία επισκόπων με λευκά ωμοφόρια και ομοιόμορφες στολές, στα αριστερά της εικόνας παρίστανται άρχοντες με τα στέμματά τους, ενώ μία ομάδα γυναικών θρηνεί προ του σκηνώματος. Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι και στην αρχαιότητα αλλά και στη βυζαντινή περίοδο υπήρχε παράδοση να καλούν μοιρολογίστρες προκειμένου με άσματα να προπέμψουν τους νεκρούς τους. Ήταν μια παράδοση που ακολουθούσε και ο λαός αλλά και οι άρχοντες.

50. Λεπτομέρεια από την κοίμηση του αγίου Νικολάου. Φορητή εικόνα. Ναός Αγίου Αθανασίου, Συκιά Χαλκιδικής, 16ος αι.

Στο παράδειγμα 50 βλέπουμε σε λεπτομέρεια σκηνές από τον βίο του αγίου Νικολάου και στο κέντρο την κοίμηση του αγίου, κατά τον συνήθη τύπο της πρόθεσης του νεκρού, δηλαδή ύπτιο πάνω σε κλίνη, εντός του ναού και προ του ιερού βήματος, όπως μπορούμε να εικάσουμε από την ιστόρηση του κιβωρίου. Δεξιά και αριστερά του σκηνώματος παρίστανται ένας επίσκοπος λευχειμονών και ένα μοναχός, καθώς και δύο αναγνώστες που κρατούν λειτουργική φυλλάδα.

51. Η Κοίμηση του αγίου Εφραίμ του Σύρου, 16ος αι.

Αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εικόνες που ιστορούν τη κοίμηση του αγίου Εφραίμ του Σύρου. Πρόκειται για μια πολυπρόσωπη παράσταση που αποτυπώνει όχι μόνο την κοίμηση του αγίου, αλλά και το περιβάλλον μέσα στο οποίο ασκήτεψε, αγωνίστηκε και εκοιμήθη. Ιστορούνται σκηνές από τους ασκητικούς αγώνες των συνασκητών του, τα σπήλαια, οι καλύβες και οι στύλοι που έγιναν τόποι αγιασμού, και βέβαια στο κέντρο της εικόνας ιστορείται η πρόθεση του σκηνώματος του αγίου, ο οποίος εικονίζεται ραμμένος στο μοναχικό του ράσο και τοποθετημένος πάνω σε μαρμάρινο βάθρο. Γύρω του σκύβουν προσκλαίοντες συνασκητές του και μοναχοί, που με συντριβή ασπάζονται το άγιο λείψανο, σε άλλες δε φάσεις εικονίζονται μοναχοί γέροντες μεταφερόμενοι με ζώα, ακόμα και με λιοντάρια, ή πάνω σε φορεία, προ-

κειμένου να φτάσουν για να προσκυνήσουν τον άγιο. Σε άλλο επίσης σημείο εικονίζεται σπήλαιο, όπου οι μοναχοί ασχολούνται με το εργόχειρό τους ή την προσευχή, ένας δε μοναχός χτυπά το πένθιμο τάλαντο σε σύναξη των μοναχών για τη νεκρώσιμη ακολουθία, όπως προβλέπουν άλλωστε και τα μοναχικά τυπικά.

52. Η Κοίμηση του αγίου Εφραίμ του Σύρου. Μονή Βαρλαάμ, Μετέωρα, 16ος αι.

Την ίδια εικόνα αντιγράφει και η εικόνα 52 από την Ιερά Μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων, που μας παραδίδει την ένδυση των ιερέων (πρεσβυτέρου και διακόνου), που διαβάζουν προφανώς την νεκρώσιμη ακολουθία και είναι ντυμένοι στα λευκά, όπως και στην προηγούμενη εικόνα. Παριστάνεται ακόμα και ο μοναχός που ηγείται του χορού των ψαλτών και κρατά ανοιχτό βιβλίο στα χέρια του.

53. Ο ενταφιασμός της αγίας Αικατερίνης, Σινά, 16ος αι.

Η πρόθεση του σκηνώματος της αγίας μεγαλομάρτυρος Αικατερίνης ιστορείται σε φορητή εικόνα του 16ου αι. και ανήκει στη συλλογή του Σινά. Κατά τους βιογράφους της και την ιερά παράδοση, το πάναγνο σώμα της Αγίας μεταφέρθηκε επί «πετερύγων αγγέλων» στο όρος Σινά της ομώνυμης χερσονήσου, όπου επί αιώνες έμεινε άταφο, μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ., οπότε οι ερημίτες μοναχοί της περιοχής ειδοποιήθηκαν μέσω οράματος και κατέβασαν από το όρος το σώμα της Αγίας, το οποίο και εναπέθεσαν σε μαρμάρινη θήκη. Τα Ιερά Λείψανα της

Αγίας βρίσκονται σήμερα στην Ιερά Μονή του Σινά. Η εικόνα ιστορεί ακριβώς το θαυμαστό γεγονός της μεταφοράς του λειψάνου της αγίας στην ψηλότερη κορυφή του Σινά, που σημαίνεται με την απεικόνιση του βραχώδους τοπίου, εκεί όπου μετά από δύο περίπου αιώνες βρήκαν οι μοναχοί το άγιο σκήνωμά της και το μετέφεραν στη Μονή.

54. Ο άγιος Κύριλλος της Λευκής Λίμνης (Μπελοζόρσκι), 16ος αι.

Στην εικόνα 54 του αγίου Κύριλλου της Λευκής Λίμνης (Μπελοζόρσκι), όπου ιστορείται η ολόσωμη μορφή του αγίου και περιμετρικά της εικόνας σκηνές από τον βίο του, βλέπουμε στην κάτω ζώνη την ταφή του

αγίου μέσα σε λάρνακα, καθώς οι μοναχοί ετοιμάζονται να σφραγίσουν τον τάφο. Ένα μεγάλο πλήθος μοναχών πλησιάζει για να προσκυνήσει το λείψανο, ενώ αριστερά, στα πόδια, ιστορούνται ένας ιερέυς λευκοφορεμένος κι ένας διάκονος.

55. Η ταφή του αγίου Ιωάννου του ερημίτη, 16ος αι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σκηνή της ταφής του αγίου Ιωάννου του ερημίτη, όπου ο ζωγράφος αναπαριστά σκηνές από τον ασκητικό βίο του αγίου και βέβαια ιστορεί

και το οσιακό του τέλος. Ο άγιος, που προφανώς ασκήτευε σε έρημο και βραχώδη τόπο, βρίσκει το μέρος που τον υποδέχεται στην τελευταία του κατοικία μέσα σε ένα σπήλαιο και τοποθετείται κατάχαμα πάνω στη γη, όπως ακριβώς διασώζεται αυτή η πρακτική και σήμερα στον Άγιο Όρος κατά τις ταφές των μοναχών και όπως συναντάμε και σε άλλες απεικονίσεις ταφής μοναχών και ασκητών. Δίπλα του παραστέκουν δύο άγγελοι έτοιμοι να παραλάβουν την αγία του ψυχή.

56. Ο ενταφιασμός του βασιλέως Ιωάσαφ. Κώδιξ 463 Μονής Ιβήρων, φ. 134α.

Η εικόνα από τον κώδικα 463 (12ος αι.) της Μονής Ιβήρων αναπαριστά την ταφή του Βασιλέως Ιωάσαφ σε δύο στάσεις. Στην δεξιά απεικόνιση βλέπουμε τον Ιωάσαφ προσευχόμενο μπροστά σε ένα βραχώδες έξαρμα με την παρουσία ενός αγγέλου. Αριστερά ένα κτίσμα και σημαίνεται η παρουσία ενός ανθρώπου, ενώ στο κέντρο ιστορείται ο Ιωάσαφ να τοποθετείται μέσα στη σαρκοφάγο, και κάποιος μοναχός, σεβίζων, αγγίζει το σώμα του Ιωάσαφ προφανώς χάριν προσκυνήσεως. Ο νεκρός φοράει τα μοναχικά του ενδύματα, αφού, μετά τον θάνατο του

πατέρα του, πωλεί τα υπάρχοντά του και αναχωρεί στην έρημο επιλέγοντας τον βίο της ασκήσεως.

57. Σκηνές από τον βίο του αγίου Αντωνίου του μεγάλου. Συλλογή Π. Κανελόπουλου, Αθήνα, 17ος αι.

Σε εικόνα του Μεγάλου Αντωνίου, του 17ου αι., του ζωγράφου Φραγγιά Καβερτζά, ιστορούνται σκηνές από τον ασκητικό βίο του Αγίου και οι παγίδες του διαβόλου που αντιμετώπιζε στον ασκητικό του αγώνα. Στο τελευταίο θέμα της εικόνας εικονίζεται η ταφή του αγίου, όπου μέσα στο άγριο ασκητικό τοπίο, ο άγιος τοποθετείται στη γη «ἐξ ἧς ἔλήφθη», σαβανωμένος με το μοναχικό του ένδυμα, χωρίς νεκροκρέβατο ή άλλα στοιχεία των κοσμικών ταφών. Δύο μοναχοί τοποθετούν το σώμα σε σπηλαιώδη τάφο απ' ευθείας πάνω στη γη, ένας άγγελος δε παραλαμβάνει την ψυχή του.

58. Η μοναχική κουρά και η τελευταία του βασιλέως Μιχαήλ του Καλαφάτη (1042).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μικρογραφία του χειρογράφου του Σκυλίτζη, που αναφέρεται στην ιστορία του, για τέσσερις μήνες αυτοκράτορα Μιχαήλ του Καλαφάτη, που πέθανε σε πολύ νεαρή ηλικία, ο οποίος εξαιτίας του αρνητικού κλίματος που δημιούργησε κατά την περίοδο της βασιλείας του εξαναγκάστηκε σε παραίτηση, κατέφυγε στη Μονή Στουδίου, όπου έγινε μοναχός και μετά από λίγο καιρό εκοιμήθη. Στην παράσταση εικονίζεται η διαμαρτυρία του λαού, η μοναχική του κουρά και η κοίμησή του. Ο ζωγράφος αναπαριστά σε τομή τη Μονή Στουδίου και ιστορεί τις τρεις προαναφερθείσες φάσεις, τον δε Μιχαήλ με μοναχικό ένδυμα, ανακεκλιμένο σε κλίνη νεκρική, η οποία είναι τοποθετημένη στο ανατολικό μέρος του ναού, όπου τοποθετούνταν οι επίσκοποι και οι βασιλείς, στο δε σκήνος του παρίστανται τρεις γεροντικές μοναχικές μορφές, προφανώς οι πατέρες της μονής της μετανοίας του.

59. Η κήδευση του αγίου Τιμοθέου. Κώδιξ 525, Χειρόγραφο 203β, Μηνολόγιο Βαλτιμόρης (1040).

Στο Μηνολόγιο της Βαλτιμόρης, κώδικας 525, φ. 203β, ιστορείται το μαρτύριο του αγίου Τιμοθέου. Σε τοπίο που θυμίζει σκηνή εκτός πόλεως ο άγιος δέχεται τους ραβδισμούς του διώκτη του. Φορεί πλήρη αρχιερατική στολή με λευκό ωμοφόριο, ενώ στη συνέχεια ιστορείται η σκηνή της μεταφοράς του λειψάνου του προς ενταφιασμό από δύο άνδρες και έναν προπορευόμενο κληρικό που μάλλον κρατεί θυμιατήριο.

60. Σκηνές από το μαρτύριο και την κήδευση του αγίου Ελευθερίου.

Πολλές φορές σε εικόνες λαοφιλών αγίων ο ζωγράφος καταγράφει όλη τη ζωή του αγίου ή του μάρτυρα με μικρογραφίες και λεπτομέρειες. Στην εικόνα του αγίου Ελευθερίου βλέπουμε σκηνές από το μαρτύριο του αγίου και την σκηνή της πρόθεσης και προετοιμασίας του νεκρού σώματος προς ενταφιασμό. Ο άγιος είναι σπαργανωμένος πάνω σε μαρμάρινη λάρνακα και, παρά την κατεστραμμένη άνω πλευρά της εικόνας, μπορούμε να διακρίνουμε την παρουσία επισκόπου, κληρικών και πενθηφροούντων λαϊκών.

61. Ο Ιωάσαφ ενταφιάζει το σώμα του πατέρα του Αβενήρ. Κώδιξ 463 Μονής Ιβήρων, 12ος αι.

Στον κώδικα 463 της Μονής Ιβήρων μας παραδίδεται η τελετή του ενταφιασμού του Αβενήρ, ο οποίος είναι ντυμένος με μοναχικό ένδυμα. Ο υιός του Ιωάσαφ στέκει δίπλα του και τείνει τα χέρια του σε κίνηση λόγου. Τα πρόσωπα των άλλων παρόντων είναι καταστραμμένα, αλλά διακρίνονται καλά τα κτήρια, ο ναός, το κιβώριο και κάτω ακριβώς η μαρμάρινη λάρνακα που θα δεχτεί το σώμα του Αβενήρ.

Για τη ζωή του οσίου Ιωάσαφ βρίσκουμε πληροφορίες σε κάποιο διήγημα, που επιγράφεται «Βαρλαάμ», και αποδίδεται στον Ιωάννη το Δαμασκηνό. Το περιεχόμενο συνοπτικά έχει ως εξής: Επί μεγάλου Κωνσταντίνου υπήρχε στις Ινδίες κάποιος βασιλιάς, που τον έλεγαν Αβενήρ. Σ' αυτόν, λοιπόν, είπαν κάποιοι αστρολόγοι ότι ο νεογέννητος γιος του Ιωάσαφ, κάποτε θα ασπασθεί τη χριστιανική θρησκεία. Για να ματαιώσει αυτή την «προφητεία» ο Αβενήρ, έκλεισε τον βασιλόπαιδα σ' ένα απομακρυσμένο παλάτι μαζί με υπηρέτες και δασκάλους,

και τους συνέστησε να μη πουν τίποτα στο παιδί για την πίστη των χριστιανών. Εκεί ο Ιωάσαφ μεγάλωσε και του δόθηκε μεγάλη μόρφωση. Αλλά του έκανε εντύπωση ο περιορισμός, μέσα στον οποίο ζούσε, και απαίτησε να μάθει την αιτία. Κανείς όμως δεν του έλεγε τίποτα. Αυτός όμως, μετά από πολλές παρακλήσεις προς τον πατέρα του, κατάφερε και τον έπεισε να βγαίνει έξω από το παλάτι, αλλά υπό αυστηρή επιτήρηση. Σε κάποιο περίπατο του, όμως, συνάντησε δύο φτωχούς γέρους, που τους έδωσε γενναία ελεημοσύνη και αυτοί συγκινημένοι του αποκάλυψαν το μυστικό του περιορισμού του. Από τότε ο Ιωάσαφ διψούσε να μάθει για τη χριστιανική θρησκεία. Και ο Θεός ευλόγησε και έμαθε, από κάποιο χριστιανό Ιερέα, τον Βαρλαάμ, που κατάφερε να μπει στο παλάτι με την ιδιότητα τουπραματευτή. Τελικά ο Ιωάσαφ βαπτίστηκε, έκανε χριστιανό και τον πατέρα του, αργότερα έγινε μοναχός και δίδαξε στη χώρα του το Ευαγγέλιο» (βλ. και <https://www.saint.gr/899/saint.aspx>).

62. Η Κοίμηση και η ταφή του αγίου Συμεών του Στυλίτου. Κώδιξ 14, 2β, Μονής Εσφιγμένου.

Η κοίμηση και η ταφή του αγίου Συμεών του Στυλίτη έχει επίσης ενδιαφέρον. Στον ασκητικό κίονα του αγίου ανεβαίνει ο μαθητής του Δανιήλ, ο οποίος και τον διαδέχεται στον στύλο μετά την κοίμηση του αγίου. Στο κάτω μέρος και πίσω από τον στύλο, ιστορείται μαρμαρίνη λάρνακα, εντός της οποίας τοποθετείται το σώμα του αγίου Συμεών, ντυμένου με τα μοναχικά του ενδύματα, σε ημικλινή θέση. Μία γυναικεία μορφή ανάμεσα στις δύο σκηνές, με χιτώνα και μαφόριο, έχει τεταμένα τα χέρια προς τον άγιο. Το όλο θέμα και η πνευματική σχέση μεταξύ Συμεών και Δανιήλ καταγράφεται στον βίο του αγίου Συμεών του Στυλίτη στην *PG* 114, 376-377.

63. Η τελετή του Πατριάρχου Στεφάνου.
Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 127v,

Η νεκρώσιμη τελετή του Πατριάρχου Στεφάνου ιστορείται στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη. Σε τομή εικονίζεται ο πατριαρχικός ναός. Το σκήνωμα του πατριάρχη καταλαμβάνει το κέντρο όλης της παράστασης, καθώς είναι τοποθετημένο προ του αγίου βήματος. Στο δεξί μέρος εικονίζονται οι λαμβάνοντες μέρος στην νεκρώσιμη ακολουθία αρχιερείς με λευκά φαιλόνια και στιχάρια. Κυκλωτικά του σκηνώματος ιστορούνται άρχοντες και λαός ενώ ένας διάκονος, στα πόδια του νεκρού, θυμιά το σκήνωμα του Πατριάρχου.

64. Μιχαήλ (ο τραυλός) ο Βασιλεύς τελευτά.
Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 42v.

Στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη ιστορείται επίσης και η κηδεία του Αυτοκράτορα Μιχαήλ του Τραυλού, ενός αυτοκράτορα που δεν άφησε αγαθές μνήμες στο λαό. Είναι ενδεικτική η καταγραφή του Σκυλίτζη, στο φ. 42, για τον άνδρα: «Ὁ Μιχαήλ δὲ ἐπὶ μῆνας ὀκτὼ καὶ ἔτη ἑννέα τῆς βασιλείας γενόμενος ἐγκρατῆς δυσεντερίας ἀλοὺς ἀρρωστήματι καταστρέφει τὸν βίον, τοσοῦτων παραίτιος τῇ πολιτείᾳ Ῥωμαίων γενόμενος κακῶν, δι' ἣν εἶχεν ἀσέβειαν πρὸς Θεὸν καὶ πρὸς τὰ πράγματα μοχθηρίαν, ὅσων προλαβὼν ἐπεμνήσθη ὁ λόγος. ἀπεστάτησε δ' ἐπ' αὐτοῦ καὶ πᾶσα ἡ Δαλματία. Ἐφέρετο δὲ καὶ χρησμὸς παλαιὸς περὶ αὐτοῦ περιέχων οὕτως:

ἀρχὴ κακῶν γε προσπεσεῖται τῇ χθονί,
ὅταν κατάρξη τῆς Βαβυλῶνος δράκων
δύσγλωττος οὔτος καὶ φιλόχρυσος λίαν.
ἐτάφη δὲ ὁ τούτου νεκρὸς ἐν τῷ κατὰ τοὺς ἁγίους

ἀποστόλους μεγάλῳ ἡρώῳ Ἰουστινιανοῦ ἐν λάρανα-
κι πρασίῳ Θετταλικῇ».

Το αυτοκρατορικό σκῆνωμα εἶναι στο κέντρο τῆς πα-
ράστασης. Πάνω σε πολυτελές νεκροκρέβατο κείται ἡ
βασιλική σορός που εἶναι ντυμένη με τὴν βασιλική αμ-
φίση και το στέμμα. Γύρω του πλήθος λευκοφορεμένων
κληρικών, επισκόπων και ιερῶν, λαϊκῶν και αρχόντων,
που ἄλλοι κρατοῦν βιβλία και ἄλλοι λαμπαδηφοροῦν συ-
νοδεύοντες τὸν νεκρό στην τελευταία του κατοικία.

65. Κωνσταντῖνος τελευτά. Χειρόγραφο Σκυλίτζη,
φ. 136v.

Στην εικόνα 65 ιστορεῖται ἡ τελευτὴ τοῦ Κωνσταντῖ-
νου, υιοῦ τοῦ Φωκά Βάρδα. Ἡ ιστορία μας παραδίδει:
«ὄν ἀχθέντα πρὸς τὴν βασιλίδα ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖ-
νος θρίαμβον ποιήσας και κατὰ τοῦ τραχήλου πατήσας
τιμαῖς τε και δωρεαῖς ἐφιλοφρονήσατο. Κωνσταντῖνον
δὲ τὸν λοιπὸν υἷὸν τοῦ Φωκά ζωγρίαν λαβὼν ὁ Χαμ-
βδᾶν και εἰς τὸ Χάλεπ ἀγαγὼν, και πολλὰ σπουδάσας

εἰς τὴν μουσαρὰν αὐτοῦ θρησκείαν τοῦτον μεταγαγεῖν, ὡς οὐκ ἔπεισε, φαρμάκοις αὐτὸν διέφθειρε. τῇ ἀκοῇ δὲ ταύτῃ περιαλγῆς γενόμενος ὁ Βάρδας πάντας, οὓς κατεῖχεν αἰχμαλώτους συγγενεῖς τοῦ Χαμβδᾶν ξίφει κατέκοψε», (Ιστοριῶν σύνοψις, Ἰωάννου Σκυλίτζη, φ. 136). Ο ζωγράφος παριστά σε τομή τον ναό και το φέρετρο του Κωνσταντίνου, ο οποίος είναι καλυμμένος με σάβανο λευκό. Τρεις ἄνδρες, σε στάση θλίψης, αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο.

66. Τελευταί βασιλέως Θεοφίλου, υἱοῦ του Μιχαήλ του τραυλοῦ. Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 62r.

Στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια η ζωή και η δράση του Θεοφίλου, γιου του Μιχαήλ του Τραυλού. Στο τέλος γίνεται λόγος για τις μάχες του με τους Σαρακηνοὺς και την τελευταί του, ο δε Σκυλίτζης περιγράφει (φ. 62r):

«Ὁ δὲ Θεόφιλος καὶ ταύτης διεκπεσῶν τῆς ἐλπίδος ἐπὶ πλέον τε ὑπὸ τῆς νόσου σφιγγόμενος ἄνεισι κλινῆρης

πρὸς τὴν Μαγναύραν, ἐν ᾗ τὴν τε σύγκλητον ἐκκλησιάσας καὶ τὸ λοιπὸν ἐμφανὲς μέρος τῆς πόλεως τὰ καθ' ἑαυτὸν ἐξετραγῶδει καὶ ὠλοφύρετο καὶ τοὺς συνειλεγμένους ἐζήτει τὴν εἰς αὐτὸν ἀπομνημονεύειν εὐνοϊαν ἐν τῷ πίστιν καὶ εὐμένειαν τηρῆσαι πρὸς τε τὴν αὐτοῦ σύζυγον καὶ τὸν παῖδα καὶ διαφυλάξαι τούτοις τὴν βασιλείαν ἀνεπιβούλευτον. Ἐπικλασθέντων δὲ τῶν συνηθροισμένων τοῖς ἐλεεινοῖς τούτοις ῥήμασι τοῦ βασιλέως ὀδυρμὸς ἤρθη καὶ κωκυτὸς παρὰ πάντων».

Αὐτὸς ὁ ὀδυρμὸς περιγράφεται ἀπὸ τον ζωγράφου γύρω ἀπὸ το σκῆνωμα του αυτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἀπολαμβάνει τὴν τελευταία τιμὴ καὶ ἀγάπη των πιστῶν του φίλων. Το σκῆνωμα τοποθετημένο στο κέντρο τῆς παράστασης, στο κρεβάτι τῆς λύπης, ντυμένο με χρυσοῦφанта υφάσματα, ὁ δε βασιλεὺς, ντυμένος με τὴν αυτοκρατορικὴ του ενδυμασία καὶ τὸ στέμμα, δέχεται τὸν ἀσπασμὸ τῆς συζύγου του. Γύρω του μέλη τῆς βασιλικῆς αὐλῆς ὀλοφύρονται.

67. Κοίμηση της μητέρας Στεφάνου του βασιλέως των Βουλγάρων. Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 143v.

Στην εικόνα 67 ιστορείται η κοίμηση της μητέρας του βασιλιά των Βουλγάρων Στεφάνου της οποίας το σκηνώμα βρίσκεται τοποθετημένο στο ναό και καλύπτει το κεντρικό μέρος της παράστασης. Κάτω από τις καμάρες του ναού υπάρχουν δύο όμιλοι που μετέχουν της νεκρωσίμου τελετής. Δεξιά βλέπουμε κάποιους επισκόπους με τα λευκά ωμοφόρια, και αριστερά μια ομάδα προφανώς αρχόντων που φορούν στην κεφαλή στέμματα και είναι ντυμένοι με βασιλικά ενδύματα. Η νεκρή είναι τοποθετημένη σε νεκρική κλίνη και σκεπασμένη με σινδόνη.

68. Τελευταίη Ρωμανού Β΄ του νέου βασιλέως υιού του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 142ν.

Στο χειρόγραφο Σκυλίτζη, στο φ. 142, αναφέρεται η θανά του Ρωμανού Β΄, γιου του Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου, ως εξής: «Πεντεκαιδεκάτη δὲ Μαρτίου μηνός, τῆς ἕκτης ἰνδικτιῶνος, ἐν ἔτει ἑξακισχιλιοστῶ τετρακοσιοστῶ ἑβδομηκοστῶ πρώτῳ ἔτελεύτησε Ῥωμανὸς ὁ βασιλεύς, ἐτῶν ὑπάρχων εἰκοσιτεσσάρων, βασιλεύσας ἔτη τρισκαίδεκα, μῆνας τέσσαρας, καὶ ἡμέρας πέντε, ὡς μὲν τινες, προκαταναλώσας τὸ ἑαυτοῦ σαρκίον ταῖς αἰσχίσταις καὶ φιληθόνοις πράξεσιν, ὡς δ' ἕτερος ἔχει λόγος, φαρμάκοις ἀναιρεθεῖς».

Ἡ κακή βασιλική διαδρομή που αναφέρεται ἀπὸ τον Σκυλίτζη δεν ἐμπόδισε τον ζωγράφο να ἀποδώσει την κηδεῖα του με κάθε λεπτομέρεια. Ἰστορεῖται σε τομὴ ο ναός και σε περίοπτη θέση το σκῆνωμα του Ρωμανού, σαβανωμένος με αυτοκρατορικά ἐνδύματα και στέμμα στην κεφαλή του, σε ἐπικλινές ἀνάκλιτρο. Στὸ ὕψος της κεφαλῆς

του βρίσκεται μια ομάδα αρχιερέων που προπέμπουν το νεκρό, οι οποίοι φορούν μονόχρωμα φελόνια, με λευκά ωμοφόρια, ενώ αριστερά εικονίζεται μία ομάδα αρχόντων και ψαλτών που μετέχουν της ακολουθίας.

69. Ο βασιλεύς Αλέξανδρος, αδελφός του Λέοντος Σοφού, τελευτά. Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 118v.

Πληροφορίες σχετικά με το τέλος του Αλεξάνδρου, αδελφού του Λέοντος του Σοφού, έχουμε επίσης από τον Σκυλίτζη, ο οποίος περιγράφει τις τελευταίες στιγμές του Αλεξάνδρου ως εξής: «Αλέξανδρος δὲ τῇ ἕκτῃ τοῦ Ἰουνίου μηνὸς λουσάμενος καὶ ἀριστήσας καὶ οἰνωθεὶς μετὰ τοὺς ὕπνους κατῆλθε σφαιρίσων. πόνου δὲ τινος γεννηθέντος ἐν τοῖς ἐγκάτοις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς τῶν βρωμάτων ἀπληστίας καὶ τῆς μέθης ἀνελθὼν ἐν τῷ παλατίῳ, αἷματος αὐτοῦ πολλοῦ ἐκ τῶν ῥινῶν καὶ τῶν αἰδοίων ῥυέντος, μετὰ μίαν ἡμέραν ἐτελεύτησεν, ἐπιτρόπους καταλιπὼν τὸν πατριάρχην Νικόλαον, τὸν μάγιστρον Στέφανον, τὸν μάγιστρον Ἰωάννην τὸν Ἑλαδᾶν, Ἰωάννην τὸν ῥαΐκτορα, τὸν Βασιλίτζην καὶ τὸν Γαβριηλόπωλον, τὴν βασιλείαν

παραδούς Κωνσταντίνω τῷ οἰκείῳ ἀνεψιῷ. ἀποθανὼν δὲ ἐτέθη μετὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Βασιλείου». Η μικρογραφία παριστά σε τομή το παλάτιο, ο Αλέξανδρος είναι στην επιθανάτια κλίνη σε κίνηση λόγου, αφήνοντας όχι μόνο την τελευταία πνοή αλλά και την τελευταία του επιθυμία να τον διαδεχθεί ο ανεψιός του Κωνσταντίνος, ο οποίος βρίσκεται κοντά στο σκήνωμα του βασιλιά. Πίσω του ένας όμιλος ανδρών με ειδικά καλύμματα της κεφαλής, προφανώς άρχοντες, και πιο πίσω άλλος όμιλος ανδρών που παρακολουθούν τα γινόμενα.

**70. Ταφή μάρτυρος της εικονομαχικής περιόδου.
Χειρόγραφο Σκυλίτζη, φ. 49v.**

Στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη, στο οποίο συχνά περιγράφονται τρανταχτά ιστορικά γεγονότα, περιγράφεται και ιστορείται και η ταφή ενός μάρτυρα της περιόδου της εικονομαχίας, που τραυμάτισε σοβαρά την Εκκλησία. Η περίοδος δε του Λέοντος του Αρμενίου και του Μιχαήλ του Τραυλού ήταν άκρως τραυματική για τους χριστιανούς λαϊκούς, μοναχούς και κληρικούς, επισκόπους και πατριάρχες. Είναι ενδεικτικό το σχόλιο του Σκυλίτζη για

την περίοδο του Μιχαήλ του Β΄ του Τραυλού: «Ἄλλ' ὅσον τὰ τῆς βασιλείας αὐτῶ ἐκρατύνητο, τοσοῦτον κακοδαίμονι φύσει καὶ ὠμοτάτη τὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν ὁμοφύλων ἀνερρίπιζε πόλεμον, νῦν μὲν τοὺς μοναχοὺς διαπτύων καὶ παντοίοις περιβάλλων δεινοῖς καὶ ποιναῖς ἐξευρίσκων ποινάς, νῦν δὲ τοὺς ἄλλους πιστοὺς ἐγκλείων φρουραῖς καὶ ὑπερορίους τιθεῖς, ἐντεῦθεν καὶ Μεθόδιον τὸν μετὰ βραχὺ πατριαρχικοῦ θρόνου ἀξιωθέντα καὶ Εὐθύμιον τὸν τηρικαῦτα τῶν Σάρδεων προεδρεύοντα, τῶ αὐτοῦ θελήματι μὴ ὑπέικοντας, μηδὲ τὴν τῶν θείων εἰκόνων ἐξαρνούμενους τιμὴν, τῆς πόλεως ἐξωθεῖ καὶ τὸν μὲν θεῖον Μεθόδιον φυλακῇ παραδίδωσι κατὰ τὴν νῆσον τοῦ Ἀκρίτα, τὸν δὲ μακαρίτην Εὐθύμιον διὰ Θεοφίλου τοῦ οἰκείου υἱοῦ θανάτῳ παραδίδωσι, βουνεύροις τυπτόμενον ἀφειδῶς. ὅσω δὲ τὴν Χριστοῦ κληρονομίαν ἐπίεζε...». Στην εικόνα βλέπουμε δεξιά την εντολή του βασιλέως και την βίαιη κίνησή του προς τους παρισταμένους για κακοποίηση των μοναχών, τους οποίους κάποιος στρατιώτης χτυπά. Δεξιά της εικόνας βλέπουμε την ταφή σε λάρνακα κάποιου αγίου μάρτυρα, ο οποίος είναι σαβανωμένος με επίσημο ὕφασμα, και φέρει φωτοστέφανο στην κεφαλή του, ενώ γύρω του ἄλλοι ἄνθρωποι θρηνοῦν για την ἀπώλεια του μάρτυρα.

71. Η κοίμηση και η ταφή του Γεδεών.
Κώδιξ Μ. Βατοπεδίου 602, φ. 424β.

Διαχρονικά θα λέγαμε ο τρόπος της ταφής εν πολλοίς είχε αρκετά κοινά στοιχεία σε διάφορες εποχές, όπως βλέπουμε στην εικόνα 71 που ιστορείται η ταφή του Γεδεών στον κώδικα 602 της Μονής Βατοπεδίου. Η μαρμαρίνη λάρνακα είναι βασικό κοινό στοιχείο, αλλά και ο τρόπος της ταφής έχει πολλά κοινά στοιχεία ακόμα και με ταφές της βυζαντινής περιόδου, όπου ο νεκρός θάπτονταν ντυμένος με τα άμφια ή τη στολή του κατευθείαν πάνω στο χώμα, κατά το «γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύσει». Ομάδες δε θρηγούντων κυκλώνουν τον χώρο της ταφής.

**72. Λευίτης μεταφέρει τη νεκρή σύζυγό του.
Κώδιξ Μ. Βατοπεδίου 602, φ. 451α.**

Ένα θέμα που απασχόλησε την τέχνη είναι και το θέμα της μεταφοράς του σκηνώματος. Είδαμε τη μεταφορά του σκηνώματος του Μεγάλου Αλεξάνδρου με ειδική τροχήλατη άμαξα - λάρνακα. Αλλού γνωρίσαμε τη μεταφορά του σκηνώματος επί των ώμων των ανδρών. Στην εικόνα 73, ιστορείται από τον ζωγράφο του κώδικα 602 της Μονής Βατοπεδίου η μεταφορά του σώματος της νεκρής συζύγου κάποιου Λευίτη. Η νεκρή βρίσκεται τοποθετημένη σε ειδική κατασκευή πάνω σε υποζύγιο, δεμένη με ιμάντες, ενώ ο Λευίτης ακολουθεί την ιδιαίτερη νεκρική πομπή. Πρόκειται για μια τραγική ιστορία που καταγράφεται στον κώδικα, όπου ο Λευίτης διανυκτερεύει με τη σύζυγό του στην πόλη Γαβιά, σε κάποιο σπίτι γέροντος, εκεί όμως δέχεται την επίθεση εκ μέρους των κατοίκων οι οποίοι θέλουν να τον σκοτώσουν. Τελικά

δέχεται να αποχωρήσουν από την πόλη, αλλά οι κάτοικοι βιάζουν μέχρι θανάτου την σύζυγό του. Την επιβιβάζει νεκρή πάνω στο ζώο του και την μεταφέρει στον τόπο του, όπου τεμαχίζει το σώμα της και το μοιράζει στις δώδεκα φυλές του Ισραήλ (Κριτ. 19, 1-30). Ο Λευίτης εικονίζεται με χειριδωτό ποδήγη χιτώνα και σαρίκι στο κεφάλι του, κρατώντας στο δεξί του χέρι ράβδο.

73. Η μεταφορά του λειψάνου του αγίου Ιωάννου της Ρίλας. Τοιχογραφία Μονής Ρίλας, 1862.

Μια άλλη μετακομιδή λειψάνου βλέπουμε στην μεταφορά του λειψάνου του αγίου Ιωάννου της Ρίλας όπου ο άγιος μεταφέρεται από τέσσερις μοναχούς πάνω σε νεκρικό φορείο. Πίσω από το σκήνωμα ακολουθούν μοναχοί, λαός και άρχοντες έφιπποι, ενώ το άγιο λείψανο υποδέχονται ιερείς ντυμένοι με τα άμφιά τους, διάκονοι, υποδιάκονοι, ένας ηγούμενος και πλήθος μοναχών.

74. Μικρογραφία από το χρησμολόγιο του Λέοντος του Σοφού, 16ος αι.

Στην εικόνα 74 ιστορείται ένα θέμα εμπνευσμένο από τους χρησμούς του Λέοντος του Σοφού, όπου εικονίζει έναν νεκρό άνδρα τυλιγμένο με χειρίες, κατά το πρότυπο του Χριστού ή του Λαζάρου, ο οποίος φέρεται στις ράχες δύο ζώων, πιθανώς λύκων. Δεξιά της παράστασης ένα πουλί φεύγει πετώντας, που συμβολίζει την ψυχή του νεκρού, ενώ πάνω από τον νεκρό ένας άγγελος τον ευλογεί. Στην παράσταση αυτή που ανήκει στον 16^ο αι., είναι σημαντικό να σημειώσουμε το σαβάνωμα του νεκρού και την συμβολική αναπαράσταση της ψυχής υπό μορφή πουλιού.

75. Η ταφή του Αθανασίου Διάκου. Ξυλογραφία του χαρακτήη Τάσου.

Η τελευταία ενός ανθρώπου στην τέχνη συχνά εκφράζεται με τον ίδιο τρόπο ανά τους αιώνες, όπως στην προκειμένη περίπτωση που ο χαρακτήης απεικονίζει τον θάνατο και την κήδευση του Αθανασίου Διάκου. Σκηνή που άνετα παραπέμπει σε μικρογραφίες χειρογράφων παρελθόντων αιώνων, όπου ο νεκρός φέρεται σε σινδόνι και αποτίθεται στο μνήμα. Γύρω του άλλοι βοηθούν στην ταφή και άλλοι θρηγούν για τον θάνατο του εθνομάρτυρα. Η χαρακτηριστική απόδοση σίγουρα παραπέμπει και

σε έργα της κρητικής λεγόμενης σχολής, αφού κυρίαρχο στοιχείο είναι η αφαιρετικότητα και γραμμικότητα των μορφών.

76. Πρόθεση του σκηνώματος του μητροπολίτου Φθιώτιδος (παλαιού ημερολογίου), 2016.

Ενδιαφέρον στην τέχνη αλλά και στην σημερινή πραγματικότητα έχει η ταφή των κληρικών, επισκόπων, ιερέων και μοναχών. Μία παλιά παράδοση ήθελε τον τελευταίο επίσκοπο να τον τοποθετούν για προσκύνηση στο κέντρο του ναού, εμπρός από το ιερό βήμα, και μάλιστα καθήμενο σε θρόνο, η δε ταφή του επίσης γινόταν σε καθήμενη στάση. Είδαμε τέτοιες εικονογραφικές ιστορήσεις και στην τελευταία του αγίου Νικολάου, αλλά και στα τελευταία χρόνια η παράδοση αυτή κρατείται κυρίως από τους παλαιοημερολογίτες. Ο σύγχρονος φω-

τογραφικός φακός διέσωσε την πρόθεση του σκηνώματος του μητροπολίτου Φθιώτιδος Καλλινίκου (του παλαιού ημερολογίου) και, όπως φαίνεται, στην εικόνα 76, ο τότε μητροπολίτης Φθιώτιδος Νικόλαος προσέρχεται, για να αποτίσει φόρο τιμής στον εκλιπόντα επίσκοπο, ο οποίος είναι τοποθετημένος επί θρόνου.

77. Η εκφορά του μητροπολίτου Φθιώτιδος Καλλινίκου (παλαιού ημερολογίου), 21/10/2016.

Στην εικόνα 77 βλέπουμε την εκφορά του σκηνώματος του Καλλινίκου από τον ναό και τη μεταφορά του στο κοιμητήριο.

78. Η τελευταία πράξη της ταφής του Φθιώτιδος
Καλλινίκου (παλαιού ημερολογίου).

Ενώ στην εικόνα 78, ο νεκρός «προς τάφον επείγεται, ουκέτι φροντίζων τα της ματαιότητος...».

79. Η πρόθεση του νεκρού και η νεκρώσιμη ακολουθία του Θεσσαλονίκης Γενναδίου, 1951.

Μία εικόνα που διέσωσε ο φωτογραφικός φακός είναι η πρόθεση του νεκρού σηνώματος του Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Γενναδίου. Το λείψανο είναι τοποθετημένο σε υπερυψωμένη βάση, όπου βρίσκεται και ο επισκοπικός θρόνος του Γενναδίου. Ο νεκρός είναι ντυμένος με άπασαν την αρχιερατική του στολή και κρατεί και την ποιμαντική του ράβδο για τελευταία φορά, ενώ γύρω του επίσκοποι και κληρικοί αποτελούτο τιμητικό άγημα του νεκρού μητροπολίτου.

80. Η εκφορά του σκηνώματος του Θεσσαλονίκης Γενναδίου και η περιφορά εντός της πόλεως.

Στην εικόνα 80 βλέπουμε την εκφορά και την περιφορά του σκηνώματος για τελευταία φορά στους δρόμους της μητροπόλεώς του, προκειμένου να δεχτεί τον τελευταίο αποχαιρετισμό από τον λαό.

81. Η πρόθεση του νεκρού πριν από τη νεκρώσιμη ακολουθία Αρμενίου μητροπολίτου.

Αντίστοιχες τιμές επεφύλασσαν και οι Αρμένιοι στους επισκόπους τους, όπως βλέπουμε από την πρόθεση του σκηνώματος Αρμενίου επισκόπου στο κέντρο του ναού.

Η μοναχική τάξη έχει ένα ειδικό τελετουργικό προετοιμασίας και ταφής των μοναχών, όπως καταγράφεται σε μοναστηριακά τυπικά και ευχολόγια. Όταν κάποιος μοναχός εκδημήσει προς Κύριον, επειδή δεν είναι πρόπον να λούζεται όλο το σώμα του, αλλά και δεν επιτρέπεται να δουν το γυμνό σώμα του, ένα μοναχός ταγμένος για αυτό το έργο αποσπογγίζει το σώμα με χλιαρό νερό, κάνοντας πρώτα ένα σταυρό στο μέτωπο, στο στήθος, στα χέρια, τα πόδια και τα γόνατα του νεκρού. Μετά φέρνει καθαρό ιμάτιο και τον ντύνει. Μετά την ένδυση περιβάλ-

λει τον νεκρό με το κουκούλιο, εάν είναι μεγαλόσχημος «περιθείς την περικεφαλαίαν άνωθεν της κεφαλής και καταβιβάσας αυτήν έως του πώγωνος», για να μη φαίνεται το πρόσωπο του λειψάνου. Μετά από αυτό του φορά τον ανάλαβον και το παλίον, περιζώνει αυτόν με την ζώνη και του φορά τα σανδάλια. Έπειτα του φορά τον μανδύα, με τον οποίον τυλίγει όλο το σώμα. Αφού τυλίξει καλά το σώμα κατά τα πρότυπα της σαβάνωσης, με άσπρη κλωστή ράβει τρεις σταυρούς, στο κεφάλι, στο στήθος και στα γόνατα. Κατόπιν όλων αυτών φωνάζουν τον εφημέριο και κάνει το πρώτο νεκρώσιμο τρισάγιο. Στη συνέχεια, και ενώ είναι όλα έτοιμα για την νεκρώσιμη ακολουθία στο ναό, οι αδελφοί-μοναχοί αίρουν το λείψανο «μετά φόβου και πάσης κατανύξεως» και, ψάλλοντας σε αργό μέλος το «Άγιος ο Θεός» φέρνουν το λείψανο στην εκκλησία και αν μεν ο εκδημήσας είναι ιερέυς, το λείψανο τίθεται στο κέντρο του ναού, αν είναι απλός μοναχός, τότε τοποθετείται στο Νάρθηκα και, όταν έλθει η ώρα για την ακολουθία, ο κανδηλάπτης εκκλησιαστικός κρούει το τάλαντο και το σιδηρούν σε τρεις στάσεις, και έτσι συνάζονται όλοι οι μοναχοί στους οποίους ο σκευοφύλακας μοιράζει αναμμένες λαμπάδες.⁶²

Η ίδια περίπου τάξη τηρείται και στην τελευταία άποιου ιερέα, την περιστολή του οποίου αναλαμβάνουν άλλοι ιερείς, οι οποίοι αποσπογγίζουν το σώμα με λάδι, αλλού και με κρασί, και τον ντύνουν με άπασαν την ιερατική του στολή, σκεπάζοντας το πρόσωπό του με λει-

62. Βλ. *Ευχολόγιον - εξοδιαστικόν των μοναχών*, έκδ. Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας, 2002, σ. 7.

τουργικό αέρα, ενώ πάνω στο στήθος του τοποθετείται το ευαγγέλιο. Κατά τη διάρκεια της νύχτας διαβάζεται το ψαλτήριο και εάν παρίσταται ιερέας διαβάζει το Ευαγγέλιο. Στη συνέχεια γίνεται η νεκρώσιμη ακολουθία κατά τη γνωστή τάξη.⁶³

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις ταφές, κυρίως των μοναχών, μας δίνει το *Λειμωνάριον του Ιωάννου Μόσχου*, το οποίο αντιπροσωπεύει τον τύπο του βου και 7ου αι. Πριν από τον κάθε ενταφιασμό, ο ταχθείς μοναχός έκρουε το ξύλο προκειμένου να ειδοποιήσει τους άλλους ασκητές περί της ταφής. Στη συνέχεια προσφερόταν θυμίαμα και ακολουθούσε η εξόδιος πομπή με την συμμετοχή στη νεκρώσιμη λιτανεία μοναχών και λαού, οι οποίοι κρατούσαν λαμπάδες και έφαλλαν ψαλμούς,⁶⁴ μάλιστα κρατούσαν ακόμα και στη μοναχική ταφή την αρχαιότατη παράδοση να τοποθετούν στο στόμα του νεκρού ένα νόμισμα ως οβολό για τον χάροντα!⁶⁵, καθώς αναφέρει το κείμενο: «ἔλουσεν αὐτόν... καί ὑποδήματα ἤνεγκε καί κηρούς καί ἐνταφιάσας ὡς καθήκει, ἄψας τε κηρούς καί θείς ἐν τῷ στήθει αὐτοῦ νόμισμα.»⁶⁶

Είναι χαρακτηριστικές οι εικόνες από κήδευση αγιορείτη μοναχού, όπου βλέπουμε την τοποθέτησή του σε νεκρικό φορείο και την πορεία προς τον τάφο (εικ. 83, 84, 85). Ο νεκρός είναι σπαργανωμένος με τα μοναχικά του ενδύματα χωρίς πράγματα που να θυμίζουν την ματαιότητα του βίου.

63. Όπ.π., σ. 66.

64. PG 87 Γ, 2860.

65. PG 87 Γ, 2861.

66. Όπ.π.

82. Η σπαργάνωση και η πρόθεση του νεκρού μοναχού.

Η εκφορά του σκηνώματος μετά την νεκρώσιμη ακολουθία, περιλαμβάνει την λαμπαδηφορία και την πάνδημη συμμετοχή των αδελφών της μονής στην ταφή.

83. Η εκφορά του σκηνώματος μοναχού.

84. Η ταφή του μοναχού, και η απόθεση στην τελευταία του κατοικία.

85. Ο Γέρον Ιωσήφ ο Βατοπεδινός.

«Δικαίων ψυχαί ἐν χειρί Θεοῦ καί οὐ μή ἄψητε αὐτῶν βάσανος»! Για την μοναχική και την ορθόδοξη παράδοση, ο τάφος δεν είναι το τέρμα, αλλά μια αρχή πορείας προς την αιωνιότητα, όπου ο θανών απολαμβάνει την παραδείσια χαρά, αυτή τη χαρά που γεύτηκαν και γεύονται όσοι στη ζωή τους ευαρέστησαν τον Θεό κι έφτασαν στο τέρμα της πορείας περιμένοντας «τόν τῆς δικαιοσύνης στέφανον/ και την μετοχή τους στην αγάπη και τη Βασιλεία του Θεού. Γι' αυτό ο ορθόδοξος φεύγει από τη ζωή χαρούμενος και γενναίος, όπως ακριβώς και ο Γέροντας της εικόνας 85, που από την στιγμή της κοιμήσεώς του αποκάλυψε τη χαρά της συνάντησής του με τον Θεό!

Η ζωγραφική ιστορία των νεκρικών τελετών στον σύγχρονο κόσμο γίνεται φωτογραφική απεικόνιση της ταφής ή της νεκρωσίμου ακολουθίας και δεν είναι μόνο σύγχρονο φαινόμενο και αποτέλεσμα της εξέλιξης της τέχνης της φωτογραφίας, αλλά αποτελεί στοιχείο και παλαιότερων εποχών, όπως βλέπουμε π.χ. την κήδευση του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γενναδίου ή διακεκριμένων μοναχών. Στην Μικρά Ασία αλλά και στην Κύπρο υπήρχε παράδοση να αποτυπώνονται στιγμιότυπα από νεκρικές τελετές. Στις παρακάτω εικόνες (87-90) βλέπουμε στιγμιότυπα από κηδείες προσφύγων Μικρασιατών, που είχαν παράδοση να αποτυπώνουν φωτογραφικά την κηδεία αγαπημένων τους προσώπων, με τους οικείους και τους φίλους τους, αλλά και τους ιερείς τους. Είναι άξιο παρατήρησης ότι η κήδευση της νέας γυναίκας, στην εικόνα 88, έχει στοιχεία άκρως ενδιαφέροντα, που επικεντρώνονται στην περιστολή και περιβολή της νεαρής γυναίκας η οποία είναι ντυμένη με νυφικό ένδυμα, διότι προφανώς ήταν άγαμη και αυτό τονίστηκε ιδιαίτερα στην αμφίεση της νεκρής και παραπέμπει βέβαια στην ελληνική αρχαιότητα και στην εικόνα 2 της εργασίας μας. Επίσης στην εικόνα, που παρατηρείται πλήθος κόσμου και ιερέων ή νεαρών που κρατούν στεφάνια, προφανώς καταδεικνύει την υπεροχή του κοιμηθέντος και την τιμή που απολαμβάνει απ' όλη την κοινωνία.

86. Στιγμιότυπο από κηδεία Μικρασιάτη - πρόσφυ-
γα στο Λαγκαδά (1930).

87. Από κηδεία Μικρασιάτη, 1935.

88. Στιγμιότυπο από κηδεία νέας γυναίκας, με νυφικό πέπλο, με καταγωγή από την Μικρά Ασία.

89. Από κηδεία στο Λαγκαδά, λίγο προ της ταφής (1936). Διακρίνεται ο κλήρος της πόλης, τα εξαπτέρυγα, οι λαμπάδες, τα στέφανα και τα λουλούδια, οι πενθηφορούντες συγγενείς και οι μοιρολογίστρες.

* * *

Ο τάφος των νεκρών ήταν συνήθως ετοιμασμένος από καιρό, όταν επρόκειτο να δεχτεί σώματα επιφανών. Στην αρχαιότητα ήταν χτισμένοι και με επένδυση μαρμάρου, ή κεραμεικών στοιχείων, αλλά πολλές φορές ήταν και διακοσμημένοι με τοιχογραφικό διάκοσμο, όταν ο νεκρός είχε αξιώματα ξεχωριστά. Στο αρχαιολογικό μουσείο της Θεσσαλονίκης έχουμε τάφους που χαρακτηρίζονται από την απλότητα των υλικών τους, όπως αυτός της εικόνας 91, που είναι ένας απλός κεραμοσκεπής τάφος, που δήλωνε ότι το σώμα του νεκρού σκεπαζόταν με μεγάλες και φαρδιές κεραμίδες και από πάνω έπεφτε το χώμα, ενώ

στην εικόνα 91 βλέπουμε ένα οικογενειακό τάφο, αρκετά ευρύχωρο, ο οποίος φέρει και γραπτό διάκοσμο με παραστάσεις φυτών και ανθέων.

90. Κεραμοσκεπής τάφος, 4ος αι.

91. Οικογενειακός τάφος με γραπτό διάκοσμο, 4ος μ.Χ. αι.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΟΛΟΚΛΗΡΩΝΟΝΤΑΣ αυτή την ξενάγηση στον χώρο της τέχνης και της εξοδίου τάξεως, πρέπει να υπογραμμίσουμε κάποια στοιχεία που θεωρούμε ότι τα συναντάμε συχνά, από την πρώιμη αρχαιότητα ακόμα και ως τις μέρες μας, είτε ως κοινές παραδόσεις ενός κοινού πολιτισμού όλων των ανθρώπων, πέρα από θρησκευτικές αντιλήψεις, είτε ως στοιχεία που εκφράζουν μια πανανθρώπινη λογική και πρακτική, που θέλει την τελευταία έξοδο του ανθρώπου από τη ζωή, να την φροντίζουν με απόδοση τιμών και αγάπης. Αυτά λοιπόν τα στοιχεία βλέπουμε να υπάρχουν σχετικά με τις τιμές προς το νεκρό σώμα, τον ευπρεπισμό του νεκρού, την περιστολή, την κόσμηση με ό,τι θεωρούσαν χρήσιμο, όπως για παράδειγμα στην αρχαιότητα οι άγαμες νέες κοπέλες που πέθαιναν σολίζονταν με το νυφικό τους πέπλο, που δεν πρόφτασαν να βάλουν εν ζωή, και κοσμούσαν την κεφαλή τους με στεφάνι, ενώ το σαβάνωμα παρατηρείται από την αρχαιότητα, τα δε λευκά ιμάτια αναφέρονται ακόμα από την εποχή του Πλουτάρχου. Έχουμε ακόμη την λούση του σώματος, βεβαίως και τον μυρισμό με αρώματα στην αρχαιότητα και με λάδι και κρασί αργότερα, την φωταψία δίπλα στο σκήνωμα του νεκρού, την τοποθέτηση πάνω σε νεκροκρέβατο, ή σε άλλες περιπτώσεις σε σκίμποδα ή σκαμνίο, όπως αναφέρουν οι πηγές.

Είναι επίσης άξιο προσοχής ότι η τοποθέτηση του νεκρού στην νεκρική κλίνη είχε τον ίδιο τύπο ανά τους αιώνες, δηλαδή έβαζαν τα χέρια του νεκρού πάνω στο στήθος του, και σε κάποιες περιοχές τοποθετούσαν πάνω του κι ένα νόμισμα ως κόμιστρο για την άλλη ζωή, σε άλλες δε περιπτώσεις το νόμισμα τοποθετούνταν μέσα στο στόμα του νεκρού. Ακόμα πρέπει να τονιστεί η λαμπραδηφορία κατά την νεκρώσιμη πομπή και η φωταψία, όσο διάστημα ο νεκρός είναι στην κατοικία του ή στο ναό.

Αξίζει να σημειωθεί η πρόνοια για την τοποθέτηση του σκηνώματος μέσα στο ναό καθότι τα τυπικά και η παράδοση προέβλεπαν αν ο νεκρός ήταν επίσκοπος ή κληρικός να τοποθετείται προ του ιερού βήματος, δηλαδή στο σολέα, γι αυτό και ο ζωγράφος πολλές φορές, ιδιαίτερα στο χειρόγραφο του Γκυλίτζη, μας δίνει την αρχιτεκτονική τομή του ναού προκειμένου να δηλώσει την τήρηση της τάξεως. Το ίδιο κάνει και όταν ο νεκρός τίθεται σε προσκύνηση στο παλάτιο, το οποίο επίσης ιστορεί σε τομή για να καταδείξει τα γενόμενα και την τάξη. Πολλές φορές ιστορούνται οι ομάδες των μοναχών, των λαϊκών ή των κληρικών, ακόμα και των αρχόντων προ του σκηνώματος, ντυμένοι με την ενδυμασία του αξιώματός τους.

Κατά την νεκρώσιμη ακολουθία στο ναό, η τέχνη μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο της εκφοράς των κοινών ανθρώπων, αλλά και των βασιλέων, των μοναχών, των αρχιερέων ακόμα για την σαφή θέση τους εντός του ναού, κατά την ακολουθία. Αξίζει επίσης να σημειωθεί η παρουσία αναγνωστών και ψαλτών που μέτρησαν στις νεκρικές ακολουθίες και κρατούν στα χέρια

τους το ψαλτήριο προφανώς, καθώς το διαβάζουν προ της νεκρωσίμου ακολουθίας.

Αυτό που έχει ακόμα ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η παρουσία των επισκόπων ή πρεσβυτέρων που μετέχουν στην ακολουθία λευχειμονούντες, για να τονίζουν ιδιαίτερα το αναστάσιμο στοιχείο της εξοδίου ακολουθίας, αποφεύγοντας –πλην εξαιρέσεων– τα πένθιμα άμφια. Άλλωστε, σε μια ακολουθία που μιλά για την ανάσταση του Κυρίου αλλά και των χριστιανών, το απόλυτο πένθος δεν έχει καμιά θέση στην εκκλησιαστική τάξη. Στις περιπτώσεις δε που οι ιεράρχες εικονίζονται με άπασαν την αρχιερατική τους αμφίεση, εννοείται ότι η ακολουθία γινόταν συναπτά με τη θεία Λειτουργία, πράξη που συνεχίζεται και σήμερα στα μοναστήρια κατά τις εκδημίες μοναχών, αλλά και στις ενορίες σε περιπτώσεις εξοδίου ακολουθίας ιερέων ή επισκόπων.

Ενδιαφέρον έχει όμως και η εξέλιξη του θέματος στην εποχή μας, όπου παρατηρούμε πως οι παραδοσιακές κοινωνίες τηρούν τα πανάρχαια αυτά έθιμα ο δε φωτογραφικός φακός σήμερα έχει την άνεση να καταγράφει πλέον κάθε εκκλησιαστική δραστηριότητα, ακόμα και τις νεκρώσιμες τελετές. Γι αυτό παρατίθενται και εικόνες από τη σημερινή πραγματικότητα όπου η εκκλησία τιμά τους νεκρούς της, κυρίως τους επισκόπους της, με τον ξεχωριστό τρόπο εκφοράς και ταφής, δηλαδή σε όρθια στάση, παρόμοια με εικόνες που ιστορούν την κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Ακόμα καταγράφεται η παράδοση κυρίως των προσφύγων της Μικράς Ασίας να φωτογραφίζουν την τελευταία επί γης παρουσία του προσφιλούς

νεκρού και μάλιστα με όλους τους συγγενείς που τον συνοδεύουν στην τελευταία του κατοικία.

Έτσι καταδεικνύεται ότι η τέχνη για ακόμα μία φορά γίνεται όχι μόνο μάρτυρας της ζωής και της ιστορίας των ανθρώπων, αλλά ιστορεί και καταγράφει σκηνές από την εγκόσμια πραγματικότητα, διατηρώντας με τον χρωστήρα όσα και συγγραφική πένα καταγράφει.